030966

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वितीयकांड २

॥ [illegible] ॥

॥माध्यंदिनशतपथब्राह्मणभाष्य [illegible]

॥ श्री ॥ ॥ ॐ नमो गणेशाय ॥ ॥ ॐ स्वस्ति इतस्थेतस्य ॥ अथ चतुर्थोऽध्याय आधानब्राह्मणं । यद्य
पिमं त्वचे मा लिंडपिन् यद्दस्या तन्तकर्द्ध ब्राह्मणोनलोकेन निर्णुतं ताथापि विद्दस्तनावस्था
पवर्णनुयाया वादर्थी विधाना आधानो ब्राह्मणमेवानंतरं प्रवृत्तं । तत्र चाधाने तस्माद्ब्राह्मण
वसंत इत्यादीनि त्रीणि तस्माद्यादि विनैकदाप्य यज्ञ उपनमेदित्येतच्च । एषां च संबंधी गार्हपत्या
संगतिकर्माणि विहितानि वेत सिद्धाः सत्यते स्वकुत्पत्यकपायआधानं विधायस्त्येव संबंधः
अक्षिदेवतं पुरूरवसा गंधर्वलोकादाहृतो — संबंधः । अपरोपि यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृ
ज्ञ... लोकोपरक्षते तद्वा एतस्मादंतकान्नत्याः संवत्सरादिमुच्यते अग्निहोत्रादीनि विकीर्ण ॥१
मारणा... स्यांश्च वायामशिथिलायाम मग्नीआदधत प्रजापतिना व्यादधीत । एवचाप्युधादव
तादीनामग्नीनां प्राजापत्यत्वे च योनिः तद्विशेषाद् इतरेतरे चाव यो यमाधीयमानैतयोश्च ब्राह्मणस्त
त्रकर्माणि ठवा रु चोलद नु उणमेव मार्गे प्रतिपद्यते । यथा गंधर्वा आविद्या गंधर्वाणामेवे

॥मीमांसाधवत यधिष्ठत्यादानमग्रेन्त्यादि ॥ आधानं कर्माङ्गत्वादाहवनीयादेरित्यर्थ
त्वात्प्रयोजनवद्भिः प्रयोजनानां संस्कारादीनां प्रवर्तनं भवतीति दर्शनगतसंस्कारब्राह्मण
मतम् ॥ ॥तत्रस्य यद्वा इत्यग्नेतत्रेति संस्कारशब्दं निर्वचनं । यत्र स्मादित्यत्र उदकादिसीघातु
तदेवं यथा यत्र न भवति तत्रैतः संचरति । तस्मिन्नारणासंस्कारत्वे सीन्नियत इति संस्कार इत्यर्थः॥
पत्रपत्रासेन्द्रकौ । निगर्नेछिचिन्तन उदकादर्शनं नरत्ययैः कृत्स्नवत्यौ । अत एव वचनात्
सवचादकादावये न्यगौड्ष्टव्यः । विच्छिद्यत एवा । यथाम्नु । अग्नेरकीकनी कमपआविवेश
ति । किरण्यवअग्नेर्हिरितइति । ऋषभुवनताः समानोऽब्धा अकरोत्तासा सूषानुत्वमकरोदिति ॥
एवमारम्भकरशार्करा सुदृष्टव्यी । नयशासवद्वदितित्रयालांप्रयोजनीतरं । यशसाचयशाच्छि	॥२
नाहिरण्यनयेन भमग्निसमर्द्धपाति । पश्चात्निरूपे : मिथुनेनचाङ्गिस्मृत्वोपएतैरुपेत इत्यनि
त्रायण ॥ अथालिखति । येषु स्थानेषु आहवनीयादीनामाधास्यन् भवति तान्युल्लिखति मृदमु
ल्लिखतीत्यर्थः । उत्तएतनान्यलिखतीति । अथ यज्ञियायामेव पृथिव्यामाधत्त इति ल्लाश

कांकिमर्थमुल्लिखतियदस्याः पृथिव्याः सकाशादतकुहरं ति । अमेध्यमयीति । अथानंतरं निः
शल्यापीयज्ञियायां पृथिव्यामाधत्त इति संस्कारनिर्वचनं न संस्कारब्राह्मणप्रकीनदेशादी	नू
स्कारचात्र प्रत्यमतमुल्लेखनविधानं ॥ ॥अथाद्भिरभ्युक्षति । प्रकृतं वा तानेवादेशादास
यादवास्यामाधत्ते तस्याः संस्काराना पातीति । याधिकारणनूत्नतायाः पृथिव्याः संस्कारा
त्रिवचनात् अन्नं वा आपो इत्यादिनाऽस्य कर्मयोजनमाह ॥ ॥योषा वा आप इत्यपरो अद्भिर्वा
इदमिवतीयो । अपरेद्युरूमेवयत्रयत्रायेन्यैतनं ततः संचरतीति ॥ ॥ अथ हिरण्यं हि
रण्यमपि स्वरस्थानेऽवकारोऽस्तिति पूर्वस्मादथवाक्यशेषादग्निसंकाशोऽग्नेरिवसंका
शादीति रस्यतदिदमग्निसंकाशं न धावयति न गच्छति । नेतद्वावनं तस्यमुक्तमस्य ह्यनिग
सद्रूपकारकइमवादित्यनिशायः नकिवनशीतआणा । दिदिकारात्यतत ॥ तथापि य
शः । यशस्विगुरुतरमन्यान्युपकारणान्यः किंकारणमा मारूपादयस्याग्नेरेतायस्मात्
नशासैवेनमग्निं समर्धयति ॥ इति वयाजः ॥ ॥अथ यो यो असौ योऽसौ
Indira Gandhi National Centre for the Arts

सलोएतान्यष्टन्यष्ठ का [illegible] रूपासोप ति चौपक्न्दती [illegible] निस
मर्वयितिनदन्डकारणान्वाया [illegible] मा [illegible] नं न्दपर्यान [illegible] तिन्हुनइत्यादिनी [illegible] वाट [illegible] स्नेनसम
[illegible] त्रीतिषयोऽनीनरमाह्राँअ [illegible] कुकरीख [illegible] रखवाम [illegible] चूमा [illegible] स्वानैआरव
च: [illegible] सिरिस॥अथाधः [illegible] पिच्यानातिडुर अधःश्र [illegible] सामीपादिरुच्यातत द्यागोर्यदि
[illegible] समर्थेना अ [illegible] सर्वेतस्योः कार्योधिगुपयादि [illegible] चा [illegible] नीयां [illegible] तालन्तनान्य त्रापि
[illegible] लिखांभ्यनिशयेन पी बान: स्थूलतमा:पुरीष्यइति वितमाङ्करितिा कार्यछिद्रा
[illegible] पुरीषंमूलः तमर्हति पुरीष्यः श्रीमा [illegible] तनश्च पुरीषमित्य [illegible] प्रायःसमानं
[illegible] चेति करीषना [illegible] रणश्री रवरूध्यतेरस्याद्॥ ॥अपशाकराः॥ निलीग ॥
[illegible] ॥ तौनि [illegible] न्यगतावितियत ॥तस्य लुङ्‌ लुङ्‌ छंदसिद्विचक्रि:॥अलेलायत।इतश्चेत
श्चानियती [illegible] लितवतीत्यर्थः॥यथापुष्करपर्णं।पङ्करपघ्नेतस्यसा [illegible] निदर्शिया:॥अ ॥३
यत्नेन [illegible] याअपमानेनन्नवतीतिपघ्नीनिपत्रैपुष्करपर्णं।यथा [illegible] लाय
त्यवमा [illegible] मानेलाइ [illegible] माकदाचिदंतरित्ततिवासिवादयानुपगच्छतिस्म ॥
कदाचिद [illegible] कोदयानुपगतो॥ ॥ नाह्राचः॥ [illegible] तादवाउक्तवैतः [illegible]

[illegible] धि

ताना[illegible]मात्मानश्चप्रतिष्ठा। इही [illegible] नादन[illegible]गीआदधामहे इति॥ एतदृशीयतिसाध
कावस्थायांविदिकौ। रेवकर्मनिर्पदा तसादितादव[illegible]तस्मिन्नुपनानपिपुनःपतिपदशमनीत
[illegible]चक्रियतइति॥ ॥नद्यथाशं॥ प्रसन्नाना[illegible]एतानेनत [illegible]उक्तं नवनि। यद्योदचतानून [illegible]
नियतमानस्यनास्मिर्मूलो। अग्निरपिसंनारा श्रयः। सएववारास्यपाङ्कीसपदातहनि॥ ॥ तदाकुःषडव
ती॥ न्यूनं चतुर्णांसीनाराणांक्वास्मीमिथुनमपरात्योमनतर्जवतितत्रयोजनी। न्यूनादवहिमु
नास्यजाः प्रजार्यतेपियाएवहिस्त्रियासुरतःसि [illegible] निवर्ततइति अभिप्रायः। तत्रतथाक्रियमाणे
श्वःश्रेयसंभवतिश्वःश्वःप्रशस्ततरंभवति [illegible] यथा। यद्वेमिथुनादुत्तरेएकःसीनारान
वल्यवमुत्तरोत्तराभिः क्रियाभिर्नित्यानैमित्तिककाम्यानि [illegible] चतीनि। यद्यूवषडवर्तवेति। यथा
षड्मयश्चसंपाद्ये। तत्रनेनाग्निनासीपद्यत इत्यर्थः॥ ॥ तदाकुर्नवै॥ विहितप्रसिद्धत्वाद्विकल्पः।
यद्दसीनारो। विधिसामर्थ्यासंनारपदेषु [illegible] ष्टतेराअयथानवेति। नसाधितश्चर्मन्तिःफलमति ॥४
रिक्तंनभवतीत्यर्थः॥ ॥इतिप्रथमाध्यायस्यप्रथमंब्राह्मणं॥ ७॥ कृत्तिकास्वग्नी॥ नक्षत्रब्राह्मणमेतत्।
एतावाअग्निनक्षत्रं। आग्नेय्याहिताःनाधिसलोमतिनपुंसकवद्धहसंबंधयदिलिंगव्यत्ययोद्रष्टव्यः॥ ॥
एकाद्वेत्रीणीति॥ ननुशाननिषजातृपिबाः। रातंहिताः। सप्तीयानिउरोहिण्यादीनिआधाननक्षत्रा

तिनदापसमेतद्विष्ठवनुच्यते॥ [illegible]थयस्मान॥ [illegible]मिथुनेनव्यार्ध [illegible] सीसत्र
[illegible]वीणीकिलाश्रयादि [illegible] या [illegible] दव [illegible] तेताःकिलानिशानिःपरि [illegible] ःपूर्वादिशमाश्रिताः।न
[illegible]स्थानमिदसूचितं। उत्तरादिउदस्यांदिशिहइत्यर्थः। पुरःपूर्वस्यादिशिएतासनस्थामथाने
न [illegible] तःकिं अशं अनुखमतद्यो मिथुनेनन [illegible]ःअसुखी भवः असुखायतन्नमि
त्य [illegible] तनअसुखायतनेनदत्त्रयाग्रीअ [illegible] सनदनु कारणासुखायतन्नमेवस्यादित्याशंक्य
न [illegible] आदाने मिथुनेन [illegible]इति॥ ॥ताद्दवदधीत॥ अ [illegible] मिरेदव्याइत्येतासामग्निःपुमान्
[illegible] तेननामिथुनव [illegible] त्वम् [illegible]पूर्वोक्तदोषाप्रसंगः ततश्चनासामपिविकल्पादिहितत्व
निषिद्धत्वात्। [illegible] ननुवराहिण्यादिनक्षत्रांतरविधिानवविकल्पानतिषतिकिंइतिसिद्धेननि
र [illegible] वंनर्हिनिदाय व्रप्रशंसार्थंनिद [illegible] यावषांदोषआशंक्यात। स्वापिनासीत्यवा॥ ॥
[illegible]कनत्सन [illegible] यो [illegible] संसधर्म [illegible] सावित्तूतरवालिताइत्यर्थः। रोहि
प्यः [illegible] सेवहिसारोहति॥ एत [illegible] मुह॥ [illegible] मर्भमाहितवंतः [illegible] ततः अ
[illegible]ःकाम्या [illegible] आदि [illegible] काम [illegible]
ननु [illegible] प्रवृत्तौयमुद्दव [illegible]
[illegible] नाशाश [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दीआ मवचतीतिसंबंधेन नगरी [illegible] नावतिः किल मग [illegible]
संवातिजगाम सचायं गोन तसितासानय [illegible] आदीद स्थाल [illegible] नदा नै [illegible]
[illegible] शिरः श्रीवै शिरः श्रीम दित्यर्थः यस्माच्छ्रीः शिरः [illegible] स्मा [illegible] मेतं [illegible] ॥
[illegible] वास्तश्रन्तौ अयज्ञियैप्राणशून्यत्वा लौकिकसंबंध [illegible] निवीर्य मित्य [illegible]
प्रायः॥ तत्सनु कारणवा तत्र आक्तिता [illegible] तदनुकारणेन यजमानोपि निवीर्यः स्यादिति॥ ॥ तं
[illegible] ॥ दवद्धाः [illegible] विशेषतश्च [illegible] पति [illegible] किंचित् अन्यमयज्ञियं निर्वीर्यं बाञ्छि॥
[illegible] पूर्वमुपअन्यस्यै यस्यसामान्यतो [illegible] नसा [illegible] तस्यां निव [illegible] मित्यनिप्रायः॥ ॥ फ
[illegible] अदृश्ची॥ [illegible] मितीदश्चा [illegible] इत्यनाम्निसीद्वंधमेना न विंद्रादेव वैत्यंतया
[illegible] यजमानः [illegible] आधत्ते। [illegible] वाग्याधेयं नवति॥ पुरस्तादयएपक्र
[illegible] वीसम यजमा सीनः [illegible] नवति॥ [illegible] तद्धान अनुध्येति। [illegible] सम्य ॥५
[illegible] शक्तिरव [illegible] इत्यभिप्रायः॥ ॥ चित्रायामश्वी॥ समारूरुक्षां
[illegible] यजमानम सहतिरोहिणी। इष्टकासत्राग्नौ
[illegible] समारोह कामितवंतः [illegible] स्वर्गं [illegible] यनसमूहेदर्शयति। एकैकमि
रोहिणीनां समूह [illegible] रोहिणीनां [illegible] मनिंद्र [illegible] यजमा [illegible] नसमूह [illegible] मिति
[illegible] कानां समासद्य [illegible] घातवे [illegible] दाउरैक [illegible] ॥ इंद्रो ह॥ सइंद्रोब्रा [illegible] मिति

[illegible] चित्रकानां [illegible] इष्याय जगाम यत्र [illegible] नमश्चिते [illegible] नादरो [illegible] सहो
[illegible] आ [illegible] स्ये अहं नामित्र [illegible] याममरः [illegible] नादरू [illegible] वित्र [illegible]
[illegible] प्रसन्ना [illegible] आ [illegible] अग्न्यनुकारणेवा
[illegible] कामा [illegible] व्यवशशादास दृशानने [illegible] अधःपतिता विशीर्णाः अग्न्यनुकारणे बा
[illegible] अपिव [illegible] ॥ तेहादचाः॥ चित्रमा [illegible] वयम [illegible] मयेवयमियत एतावतः बहून् सपत्नान्
[illegible] अवधि [illegible] एतयाएकैकयाइष्टकयेतिगम्यमानत्वा नोक्ता। तां चेष्टकीं न [illegible] व [illegible] रिति
[illegible] तोपक्रमाडुस्यातन [illegible] काणीयानामिष्टकामाहेहसा विचान वदितिपश्यतानांद्ध चित्रायो [illegible]
[illegible] वैयस्मादिष्टकाद वाचिनी [illegible] वती तं तस्याश्चित्रात्वं चित्रचित्रीकरणे इत्यस्य [illegible] चित्रा [illegible]
[illegible] दर्थः चित्र [illegible] नवतीतिगुणातिशयादाश्च [illegible] वतीत्यर्थः। सपत्नान् एकार्थमनिलाषिणः। द्विषं
[illegible] निष्कारणवेरिणी [illegible] अनकार्थं वा [illegible] नाम [illegible]
[illegible] निघांसति [illegible] चिकीर्षति [illegible] तते [illegible] करोति। नाना
[illegible] वसो [illegible] समा [illegible] पुरा [illegible]
[illegible] निमित्ते [illegible] सूर्यस्त [illegible]
[illegible] जीवान [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

थवैतषीवेषसूर्यतेद्यन्नेव वीर्यवि [illegible] नामर्थीनोदायैं त च्यमतन्निरूतनामात्रवानू [illegible]
मादवचायमादित्य इत्यस्यतरस्या [illegible] ॥ नहादयाकुत्सुः। यानिवेतानीतिनवेदा
नोष्ययादित्यस्य अनसावनैं। नन्वयात्यातिसंकृतारामंडलानिर्प्समर्थात्त। कथंतानिसर्य
पतेजस्वीनि एव सूर्युः॥ नेषदोषः। अस्मयानामपिसंसर्गिताः। तेजस्वत्वम्। वीपपतेः। अ
पघासोरएवदेषकाव सरानानुपतात्यते। नहिशिराधीयते इत्युत्यतादेवा [illegible] दानमा [illegible]॥ त
स्मादुत्वर्यनसत्रएवस्यादितिसूर्यानदात्र कालोपलक्षणीयस्यसोयं सूर्यनक्षत्रः सूर्योपलक्षि
तएव कालआदधीत ननक्षत्रोपलक्षितइत्यर्थः। कथंनसूर्यैः कालेल [illegible] क्षदायति। उदग
ननैमूगोत्वादयागितया। वसंतादिगेषादितया अमावास्यायांवेदसंयोगेनपार्णमास्यांत
दिसा [illegible] कालीसनूमिसंबंधेन ततश्चोदगयनादेवादियेत। नकृतिकादीत्यर्थः। एव
दर्शनार्थेकुरण्यात्कालल क्षणानसकृयादतेषांकृत्तिकादीनांकामयेतेतनकृतगुणसिद्धदेतउ ॥ दृ
" संडुपगंतुमिद्धे ल उदगयनादावेवादयपर्यंतसूर्यलक्षितकालेकृत्तिकाद्यपिसंनोवाय
केवलेनक्षत्रलक्षितकालकृत्तिकाद्यपिविनादचेत्यकालेएतानिवत्यवशाद्देनतेषांप्रति
पत्तिनापिकृत्तिकादितिः सिध्यंत्येवात्रयइतिगम्यात॥ ॥ एकपादिकायांप्रथमस्य द्वितीयंब्राह्मणं॥ ॥

॥ॐ [illegible] स्यादित्यकेतदिदमुच्यते। कथंपुनःसूर्यलक्षितकालेआ
दधीतेति [illegible] वसंतआदधीतेत्यादि। तान्येवचवर्णकालविशिष्टाधान
[illegible] विधेयत्वप्राप्तानिकगुणवात्॥ ॥ सयःकामयेतब्रह्मवर्चसीस्यामित्यादी
नि [illegible] कूलसंदेववाकुर्यान्याधानस्यप्रकृतत्वात्। तत्रदेवयानंउगुणश्च संतादीदवाःपितरइत्ये
[illegible] र्वसंतादीनांदेवत्वाच्छरदादीनांचपितृत्वमाह। वसंतोग्रीष्मइतिवसंता
दी [illegible] वैश्वकास [illegible] सामान्याकालानामेपत्नादिकेपितृवैचतमःसामान्यादित्येके। उगङ्का
[illegible] मूनतिमा [illegible] मुख्याएववादचादयइतिक्षितिः। तथुत्तरागेष्ठुगच्छेत्यादित्यःकाल
[illegible] कालोवसंतादिष्वपदिश्यते। केपुनस्तजगङ्गागामेबादीनां [illegible] तस्मिन्
[illegible] निःकालाख्याःप्रधुजनइतिएवंतावत्सोरावसंतादयःसूर्यनक्षत्रायाप [illegible] लोक
[illegible] अशिरुवरादारः [illegible] दार्कक्षेत्रायोगवर्गास्त्रात्रिवेना [illegible] लादवार [illegible]
[illegible] कुत [illegible] विद्धिसा [illegible] इसिद्धाः लाटानांछोतिषामयनवावदापि
[illegible] सारादिएषासंपद्यतइतिकृवनदर्शयिष्ये
प्रसिद्धि [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] कामत्वा [illegible] पोणनास्यामनिगुणएवेतिसापयदो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible]ः प्रविशतीति [illegible] ॥ ननिति कृष्ण [illegible] स्या परपक्षत्व वचनाद्गु
[illegible]द यज्ञ मासाः प्रसिद्धाः [illegible] नस्य [illegible] क्षो [illegible] वसन्तः तथा [illegible] षष्ठ्या
[illegible]दयज्व मासाः [illegible] मासान [illegible] व्याः आर्यावर्तेनिव [illegible] फाल्गुन [illegible]
ग्रीष्मः एव मुनेरपि [illegible] मासान [illegible] तामव चैत्रे प्रसिद्धिर्न गीकृता चातुर्मास्य
[illegible] तदा न तरांश्रयो व प्रतिपद्य [illegible] निर्णीति वर्तुर्थ्य [illegible] मासषष्ठ्य । क्रियमा
[illegible]ः प्रयुक्तेः नानिष्टमुपवसेच्चेत्यर्थान्तरालो निर्णीति वर्तुर्थ्य च [illegible] मासषष्ठ्य । क्रियमा
[illegible] नि फाल्गुन्या आरभ्यं नरति दर्शयति नित्यावा य ज्ञनप्रयुंजानस्य पूर्वपक्षः फाल्गुन्यां पौर्ण
णानि फाल्गुन्या आरभ्यन्त इति दर्शयति × मास्येऽनासीर्य बलाय ज्ञे
× यत स्तु तन्नामीज्ञानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्य निषर्यं यादिति × मास्येऽनासीर्य बलाय ज्ञे
× यतस्तु तन्नामीज्ञाने पुनः फाल्गुनी पौर्णमासानति । तथा एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रि य त्फाल्गुनी पौर्णमासी
तच प्रातर्वैश्वदेवेनाथ पौर्णमासानति । तथा एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रि य त्फाल्गुनी पौर्णमासी
तच प्रातर्वैश्वदेवे नाथ पौर्णमासानति [illegible] गीकृता । अथ केचन [illegible] एव प्रसिद्धी नत्याक्
यात्तरत्र प्राप्य प्रसिद्धिरवौ [illegible] ः श्रुति स्मृति निरूपा द्वलितवात्फाल्गुन्यां संवत्स
श्रुक्तानि दुर्बलवती बहुजनरा [illegible] आर्य प्रसिद्धापेक्षया द्रष्टव्या । ततश्च वसीनादि वादना ॥७
रीता दिव्य देशाः प्रशस्ता [illegible] आर्या ग्राह्याः । तेनाण त अत च एतत्पूर्वोक्ताव सेता दे यः से
स्तुवन्त्र [illegible] कारं तत्र ण एव ते वा याह्याः । ते वाणत अत च एतत्पूर्वोक्ताव सीतादे यः से
सुव त्रशु [illegible] तणए वनेवा ग्राह्या । तेन [illegible] पुनर्वचनं । ततः किंतत आह स यो ह वै विद्वा
नवोदवाः पितरश्च [illegible] रद्विवक्षे या पुनर्वचनं । ततः किंतत आह स यो ह वै विद्वा
न् देवाः पितरश्च [illegible] इति वरकाणि मंत्र आम्नात स्तेना धाना रं नादेवा निर्दृश्य
तितिदेवताः पितर इति वरकाणि मंत्र आम्नात स्तेना धाना रं नादेवा नि दृश्य

[illegible]क्ष्यतीति विधिः । आहस्यादवाइत्यर्थवादः असेवं आहुवत आहिताग्नेर्यथाकालं देवता पितर
श्च यथा स्वादवः पितरस्वाग [illegible] तिन्त्रेतन्मवेति तर्दयेतीत्यर्थः । देवा एनं देवहू येपित्रहूर्ये ।
[illegible]नार्थमुपदेवा [illegible] सेता दर्भस्त एव पितरः शरदाद्याः काल स एव दवा सन्नो नु व [illegible]
[illegible] [illegible]मा यज्ञो [illegible] इदं दिदितम स्को । यो ह म स्मि ब्रा ह्मणो वा । सस न्त र ह यजे वः ना लान
[illegible] यथा [illegible] रुपजनि इत्यर्थः । यस्या ह मपत्नी स्वधा रं स्थेषेव विवसि [illegible] मनुष्यस्यवा
म [illegible] यथा [illegible] पजनि इत्यर्थः । यस्या ह मपत्नी [illegible] एते न सतेन मम स्व मिध्य य [illegible]
[illegible] कादस्य [illegible] प्रशोदन नानीत स्यामि । एते न सतेन मम मस्व मिध्य य [illegible] प्रत्र
सादारा [illegible] मास्मा [illegible] अन्यथा प्रकाश्यक मा [illegible] करोति । तस्य निष्य त्र
[illegible] स्यादवाः पितरश्च [illegible] न्नस्तु त सर्व मादद तेति श्वादीयमाने बला
[illegible] स्यादवाः पितरश्च [illegible] र्हो सि तुत सर्व मादद ते त स्वादीयमाने वला ॥
[illegible] किं [illegible] स्त्रि [illegible] प्रेक्ष्य प्राड्दृष्टि मिल्या [illegible] ॥ स यत्रोदङ्ङावर्तते विष्व
[illegible]क्षर्ति किं [illegible] स आदित्य यत्र काले उदगवर्तते विष्व
[illegible]विन कालविध्य [illegible] स आदित्य यत्र काले उदगवर्तते परिचरमतो
[illegible] अशीमि [illegible] न्यांत [illegible] मा लेय दाप रिचमती
[illegible] व्यादु [illegible] अशी [illegible] त यो हि नदा सवसंता
[illegible]र्थः । तदा दे [illegible] काले [illegible] वर्तते दक्षिणा [illegible] लादी
[illegible] देवानो तवर्षा [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रथेतपि[illegible]पुन दि[illegible]ीश्वरद्वेति॥ स्य चोदङ्॥ यदा उदङ् आवर्त्तत
[illegible] आसीआदधीत मेरवा[illegible] स्थिते मति[illegible] स्यथे[illegible]न [illegible] पे स्य[illegible]
तदा [illegible] ते न्नङागच्छ[illegible] [illegible] आज के[illegible]कृते अग्न्यो दव[illegible] इति
तदा [illegible] स्था ह्य [illegible] तदा[illegible] पाप्मानमपहत इत्यभिप्राय॥ एवंत
हि[illegible]वाः इत्यनेनैव शरीरेण दत्तस्तौ स्तु अत एवाह। नास्यास्तत्त्वस्याशाने न शरी
रेण किं तु देवतानुचारेण सर्वमत्रैव ज्ञाति नास्य पुनर्न क्लिष्ठि इत्यर्थः। अथ यत्र काले
दक्षिणादक्षिणगोधैले अवर्त्तते पुनः स्त्यधि[illegible] इत्यादि स्वर्ववधारव्येयी। न वसंतादिषु
विषुवत्सु गोल एव सूर्य आवर्त्तते त्व नानुवाद एवायं अज्ञाति निनादि। चैत्रादौ क दा विद्
क्षिणगोले [illegible] ध्येयमेतत्। अथ कस्मादवी नेज्ञ वति उदङ् आवर्त्तते मक
रादौ उदगयने दक्षिणावर्त्तने कर्कटादौ निनादवी। एवं हि वसंतादयो देवाः शरदादय इत्युप ॥ ८
क्रम विरोधः स्यादेवं वसंतिआ[illegible] ज्ञोदयनमित्यादि अपि स्मृतिवचनामर्वैशेयी॥ उत्तरगोले
ष्ठरत्नो अक्ला महत्वादजतर[illegible] प्रकाश इत्यर्थवादः इत्यस्तु वसात्रीणी महत्त्वात् यातिरिक्त
पर्वाद उपपन्नतरो भवति। पदं दक्षिणा[illegible]तानां गोदेवत्तनि मकराद्येवमन्यंतातषा

शिशिरा[illegible] आर्य[illegible]ते ह्रवति॥ ब्रह्मचा वसंतः॥ वसंतादि देवता देवता ब्राह्मणादि जातीया
गुणाद्वा तस्मादिति ब्रह्म हि वसंत इत्यस्य हेतोः परामर्शः। यस्मात् ब्रह्म वसंतस्तस्माद्ब्राह्मण
वसंत आदधीत समानजातीयत्वा हि देव मनुष्या[illegible]नवती त्यभिप्रायः। एतच्च ब्राह्मस्या[illegible]
नविधिबा[illegible]मेव [illegible] रा[illegible]पिव्याचक्षीत॥॥ स यः कामयेत॥ ब्रह्मणा वर्चसः शास्त्रादीति न व
[illegible] वर्चसी तच्च स ब्रह्मवर्चसी॥ ॥अथ यः॥ क्षत्रमिव श्रिया यशसा शुक्रः स्यामिति॥॥
[illegible] कामयेत॥ [illegible] बहुमानः पशुयोविक्षी[illegible]॥॥ तेवा एते। वसंतादय पवादत्वेन
यज्ञोपनत कालो विधीयाता तत्र तत्रश्वेति दोषपरिहारे तावदाह। उ[illegible] यएवत्र[illegible] यदि अ
पहतपाप्मनः सूर्य एव धर्मामुद्यं[illegible]मौलक[illegible] पाप्मान गर्हे निश्चोवैबाद्धि[illegible] येना वाञ्छिशेषः। यज्ञ
लिङ्गा[illegible] विशेषमनोह[illegible] त्यये दवयज्ञः॥ सौमिके उपन[illegible]मन्त्रासाधनं संपदाना देवा द
र्धीन नक्षत्र इति प्राप्ते क्रांदसी[illegible]रणी[illegible] यद्विति [illegible] न कालीहरदित्यर्थः। कथं पुन यज्ञमात्र श्रवणे
[illegible] दिसाल यज्ञ[illegible] मेटिति [illegible]प्याजा[illegible] सोमेन य[illegible]माणो मीनादधीतन त्रैट छेन्नत
[illegible] दादिका[illegible] सामधम[illegible]॥ यदुह रस्य[illegible]सायम
न [illegible] शस्य वतिषे धप्रतिज्ञ[illegible] [illegible]ति रे कथा एना तिथि[illegible] [illegible]
[illegible]॥ ताद्धिके ज॥ [illegible] ध्ये [illegible] सन्निह[illegible] रकत्रमुपसमीप चात्र

[illegible] Gandhi National
Centre for the Arts

[illegible] न [illegible] दर्श [illegible] नहि तदेव कल्पते यस्मिन्नग्ना

श्राध्यपवनस्यतं [illegible] एव [illegible] कुर्या

दिति सवगादि [illegible] सायं कुर्यादित्यत आह [illegible] एवं एनमर्ग्नि प्राता

[illegible] केवल [illegible]

दद्यादिति [illegible] योजनाहितत [illegible] परकीयस्य वधनमात्रेण [illegible] नौ संपादयतीत्य

[illegible] कुर्यादिति [illegible] स्यान्न स्यादग्नी धे एवं नैषा तद्दद्यादिति यो

[illegible] मिति सर्वतो नस्यात् ॥ ॥अथ [illegible] श्राध्यं॥

[illegible] ति निषामा [illegible] वेन [illegible] नेन दानमिति सर्वतो नस्यात् [illegible] वातुश्राध्यरात्रो [illegible] नवे [illegible] यतावदा

[illegible] श्राध्यो ननु श्राश एव वातुश्राध्यं स्या [illegible] वातुश्राध्यरात्रो [illegible] नवे [illegible] सावि

तवरि [illegible] निर्हृदसीति ति यत वा [illegible] स्यनेन प्रीणीमहनि॥ सावि

[illegible] माणे [illegible] निर्हृदासि पीर्य नहत्य भिप्रायः॥ स्य [illegible] स्यात् [illegible] सवर्णी [illegible] दाग

मि [illegible] त्यर्थः यदा अस्येव [illegible] णा [illegible] तीत्यभिप्रायः॥ ॥ तस्य सर्पिरासेच

नं विहित [illegible] यदा वातुश्राध्याद्दर्नी क्रियते तदा नस्यादन [illegible] सर्पिर्घृतमासिच्य

ते अस्मिन्निति सर्पिरासेचनं कृत्वा [illegible] तत्रैव सर्पिरासिच्य समिध [illegible] न [illegible] तनम्

दा [illegible] समिध [illegible] मित्यादि [illegible] श्राध्यपचने [illegible] अस्मिन्न [illegible] लिं

[illegible] तदा [illegible] मइत्येव मेव तस्या [illegible] का॥ संवत्सरं वातुश्राध्यमाद

नैव चेनिम [illegible] त्यभिप्रायः [illegible] दिति क्रियमाणेषु [illegible] कर्मणि नैव श्रामी [illegible] आप्यो [illegible] संवत्सर

पत्त पतिपव [illegible] एवमपि [illegible] सामर्थ्याद्धिनयनी व्याख्यातएव श्रामी [illegible] तिगम्यात॥

॥ तदुक्तं वाच ॥ यथा वा अन्यादित्यपमाना [illegible] वातुश्राध्यपचन [illegible] पगे [illegible] नोपा

तं। तथादि [illegible] मात्रेण [illegible] किं तर्हि [illegible] क्रियमाणे समिदाधानम् [illegible] स्यवा।

[illegible] नुगमनं दक्षिणा [illegible] नयने कर्तव्ये तथान्यकरणमिव समाप्यते [illegible] कल्पत इति॥

[illegible] न [illegible] किं चि [illegible] तव्यो वा। केन वा तत्रो [illegible] माधयमिति। [illegible]

[illegible] दक्षिणा [illegible] वद [illegible] णी [illegible] अन्वाहार्यपचनाय। अपवा

[illegible] अग्नि [illegible] नुभी यातन [illegible] अन्वाहार्यपचनाय। अपवा

[illegible] संस्कारार्थ [illegible] रार्थं यस्मिन्नग्निराधीयेत तस्या [illegible] मनुगमनं दक्षिणान

[illegible] नुयस्मिन् [illegible] समाधी [illegible] इत्ये [illegible] दक्षिणा [illegible] तिशा [illegible] रीयमस्या

[illegible] नुवदति॥ ॥अथ [illegible] ति॥ बहुवचन [illegible] इत्यनुषंगः॥ एवं [illegible] इत्यादिवा [illegible]

[illegible] गरणी अथ [illegible] जायति।

[illegible] जायन [illegible] दे [illegible] सहित [illegible]

[illegible] तनुपाव [illegible] जागर [illegible] अहे [illegible] नवति [illegible] रादिदा।

[illegible] यापि [illegible] एव [illegible] जागर [illegible] वत [illegible]

[illegible] इत्यभिप्रायः॥ ननु [illegible] एकं [illegible] दातन [illegible] नानादस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१
दृश्यते निषादोषः। वनस्पत्यादि [illegible] ऽयोत॥ नाह्निकेनुदिते। वसंत ब्राह्मण इत्यादि नि:
ला पत्नमात्रमत्रे [illegible] स्यति [illegible] ननिवेदत्र [illegible] विधिसामर्थ्यलक्ष्यं। तस्मादाश्व
कोमेवा [illegible] स्य स्तेनो [illegible] संवीत नि [illegible] ग्र्यामीयान
म्यकालविधिरयं [illegible] त्याहवनीयापि॥ [illegible] दिलउद्धरामहोतेनतत्रकर्म
ते अहोरात्र परिगृह्णीमः [illegible] दानयोः [illegible] यदहः साध्यास्त्रीप्राणा: या रात्रिः सा उदानः [illegible] स्था
[illegible] नरात्रि। उदितो [illegible] नाहः [illegible] रात्र परिगृह्णीमः [illegible] इदं शङ्क [illegible] दमहर्दृश
प्राणे प्राण इति। तथा च [illegible] यीरात्रि [illegible] दानेनद्यथं पुरुषः सूर्य नइति। नकेवलं प्राणोदानयोः। किं
नरि [illegible] ता [illegible] मनोरात्रिः पूर्णमिव [illegible] दं मन इति च [illegible] यं वा। गितिन
॥ [illegible] तिरात्रिरव परिगृहीता स्यांच्चाह इत्यर्थः। कथमुद्धृत्य किलाहवनीय आधीयते॥
तेनो [illegible] वनीया धाने [illegible] परिगृह्य त इति पूर्वपक्षवादिनो निप्रायः। ननु तथा। किं कारणं। उ नाव पिता
[illegible] त्याहवनीयावनुदिते मंथनपक्षो अनुदित एवाहितो नो नवतः कथं। अनुदित [illegible] मपि वात [illegible] ॥१०
तसंनमाहवनीयं गार्हपत्याधाने [illegible] नमेव [illegible] चिक कमानं तत्र [illegible] न्यन्मनुतदेवा
स्यजन्म यदर णिस्यो [illegible] परिगृह्णीत मवस्यादित्वनि
[illegible] विप्र [illegible] दितेआहवनीयं मंथे [illegible]
प्रायशः क [illegible] रात्रिं [illegible] त्यनआहास यउदितेआहवनीयं मथेत्स [illegible]
नेयारग्न्यारं [illegible] नोपयोगस्यान्यो नाविन मस्ति गार्हपत्ययोनि वादाहवनीय

[illegible] नि [illegible]॥ अहर्वेदिवाः एवैताव [illegible] नुदितमंथनो पर्यन्निरस्सिद्धीकृताधुना त्वनुदितनिंदा [illegible] उदि
[illegible] सयाचो दितकालता विधीयते। अहर्वेदिवारात्रिः पितर इति पठितत्वं। तस्मात्ममव पवितलाद
नवनूय आम्नातं॥॥ तदा कुर्या। व्याहृतिषु वेदवीर्यं संनवनायदमुच्यते ऋग्गणाः ऋग्वेदाद भूरित्सा
ये व्याहृतय स्तेनाग्निराधीयते। ऋग्वेदादिलक्षणा सर्वेन्द्रणाकातस्यात्थवाचः सत्यमेव सर्वा वाद
[illegible] धिकृतं। अधिकृतार्थे स व्याहृतिलक्षणं। बालन [illegible] ए वतद निव्याहृत्य वेदाव्याहृत्य
[illegible] व्याक्रियेत [illegible] किं पुनस्तद्वाचः सत्यं। ताच एताः सत्यमेव व्याहृतयः। ता चा एता व्याहृतय एव स
त्य [illegible] तिप्र [illegible] शब्दैव [illegible] हिलोका [illegible] मान्यरूपान्न [illegible] दधति तात च [illegible] क्रियमाणोप्यपि
डे [illegible] न विक्रियेत इति सत्यं। सत्यार्थलाता अपि सत्यं। सत्यादी [illegible] धिकादि [illegible]
पुरुषस्व [illegible] तिसत्यं॥ भूरिति वृथा भूरित्यनेना निर्मन्त्रो पस्मृत्य प्रजापतिः पृथिवीसृष्टवान्
वर्मेत [illegible] ददिवं [illegible] रात्र्या। ततः किं एतावदवेदं [illegible] यावदिम लोकास्ततः सर्वेण सर्वकारण
[illegible] विता [illegible] यते सर्वकारणेन चाधीयमानः सर्वो [illegible] समर्थ एव भवतीत्यभिप्रायः।
[illegible] ताव व्याहृति [illegible] यमानस्य लोकाधिकारणं [illegible] दिकाग्नि [illegible]
[illegible] मुच्यता [illegible] अदोपरि [illegible] तिस्व [illegible] तस्य चि [illegible] णाधि [illegible]
वि [illegible] एवा [illegible] पाद [illegible] पयंति [illegible] देवा [illegible]॥ म [illegible]
मानमा [illegible] पुर [illegible] विधीयते [illegible] स्यात्तावेनस्य [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

...त्वयिरजायते [illegible] ...णध्येश [illegible] नारीणी पंचिपीस्स्यादित्य

[illegible] ...ऽतः श्वमान [illegible] तिप्रे

मर्युस्त्राश्वमानेनोदे [illegible] ...नामृताचे [illegible] ...शर्तरियार्थ्यत [illegible] युःस

र्षब्रूयादानेत विक्षान [illegible] ...पापरि तिष्ठते उपस्थाप्यते यजमान पुरूषेवऽ

वाश्चएवंप्रपितेसनिरवस्थं [illegible] यवपूर्ववाड्‌।सर्वः प्रथममेव न वतीतिपूर्ववाड्‌।

मातत उत्कृपतीत्यध्वर्युः।प्रेष्य वयच्छति। उत्कृपति [illegible] सोय सत्य निप्रायः।एषह्यो वति। ततोदेवा

सद्धिअपरिमितं च कृत्वोर्यमनिवर्तत वह्निगानोदी [illegible] यां दिशं धूमो याति तस्यां दिशि स्थितो यजमानोऽग्निना

र्नेयजमानं एषोऽग्निः प्रत्यङ्‌ प्रतीपमुपगच्छेन्मा यां दिशं धूमो याति तस्यां दिशि स्थितो यजमानो... ॥ एष उ वि॥ कायाग्निः

सत्यहवनीयादृशीगच्छेदित्यर्थः॥ यएवतिधूमः। अत एवाग्नि निमित्तेत्यर्थः॥॥ एष उ वि॥ कायाग्निः सत्यहवनीयादूशीगच्छे ... ततो वायुरदिसवय ॥॥

प्राणः स एवाग्नेर स्योपाधिकत्वात्‌॥ अयं वायुयज्ञ॥ अत्र एवाग्निर्यासि तिततो वायुरदिसवय स्थानीद

द्रोणेसाधनं [illegible] नवायुना क्रियमाणा निषधति स्नात्रिवयाच स्वाहा चतेध्वाइ इत्यव स्थानीद

[illegible] ...शसाधनं ...नवायुनाक्रियमाणान्निषधतिस्नात्रिवयाच ... ॥ अथाश्वमाक॥ अश्वीतथापयुङ्क्ते। ॥२१

उ उ विप्रालोनुवाचात्मको नाम्नैकः सृष्ट्वैलागतत्वात्‌॥ अथाश्वमाक॥ अश्वीतथापयुङ्क्ते

ॠ वादिनाध्वितिष्ठतिकिं आहवनीयस्थानेसमीनारं वा अतएतत्‌। तमश्वस्य पदमाधत्ते इ

तिवचनात्‌। तं वाश्वस्थानमाक्रमय्य ततः प्रीवमुक्रमयति। पुनः प्रत्यङ्मुखमस्य निमुखमा

वर्त्यस्थापयति। अत एतत्‌। वीर्यवान्‌ अश्व इति वाक्यशेषात्‌। तमुद वैप्रमुंचतीति प्रसङ्गात्‌।

आह। स्तापेत्यात्‌। विमोकस्य। सस्यान्वारोपपवनावाधाय॥ नेदस्मादिदं पराङ्वीर्यमस

६६

...अत्र तच्छिरीयंतदिहाग्नेगीग्रीर्तां॥ अथ यए वः

दिकत्वाशेषात्‌। ननु वतयोराधानमेवाङ्गनस्यते। निषको दोषः। सायं तच्छिरीयंतदि... ॥ अथयए

रात्रायामग्निरित्यादिवाक्यात्‌ स्वदर्शीनात्‌। तमश्वस्य पदं॥ वीर्यं वीर्यवान्‌। अश्वः वीर्यवीर्यवति। आधत्तेनतस्या

यमत्तिवीर्यवानेव न विष्यतीत्यभिप्रायः॥॥ सावित्रस्थीमे॥ उपस्पृशतिप्रकृतिपदं। प्रकृते निवाशिना। व

त्यामित्यनुवादः उच्यते तिउद्धृत्य तितमेवाग्निं पूर्वं वस्वरितिपूर्वामवाक्यात्‌ नुवादः। तृतीयोनाप

स्पर्शनेनसह आदधाति। ॥ अधि। उपरि पदस्यादधाति। उपस्थापयति। ए० ततावादवैकर्मणोयन

[illegible] निरायण॥ ॥ अथ द्वितीयां [illegible]॥ सयद्वैस्थीमुपस्पृशत्यध्वर्युः॥ न तेन यजमानोस्यापत्ति

सा चायुनितिष्ठतिसोस्यांत निश्चित [illegible] सनो महतेकर्मापरिस्थापनं चलतितउतत्रैव आधानेएनद्दव्य

स्वा॥ क्षमाणां कर्मद [illegible] तनवंत [illegible] ऽगऽ। पश्चात्मन्त्रेण रस्य युगस्य चलिष्ठ पत्यपिकालेतीतइत्य

[illegible] ॥ कःप्रतवंतः॥ आसुरि [illegible] विसंधुकि रसुरस्यापत्यमृषिः। यो विश्वपे वस्यापत्यं माधुकिर्मधुक

स्याग्निपत्नी। किंदधिरपूर्वकल्पः तावद्‌ विनवंतःस्व [illegible] न्यद्दक्ष माणाकल्पादन्यद्दियसितं अपस

नत्यप्राप्त कालः सन्नाधीयते। तस्मात्प्रथमोलत [illegible] स्यादथ्यातदेवान्वैवसितमत्येतद्दधिरे

र्समितिशांपीतरीयो [illegible] यान्यः कस्थित्वकारऽत्यः [illegible] त्राय। अतएषां प्रेकाराणांयेनिवपक

[illegible] ...तयजमान [illegible] वज्रयानेऽ [illegible] नितत्रनिदादशानां तत्र [illegible] विनाद्वियते॥॥ अथ उ

[illegible] परिक्रम्य अध्वर्युञापतिन्नू यासमि [illegible] निर [illegible] वन्द्वीव क्रमती। वक्र वक्रमान्‌

नादो निरिति केऽवसंने। तस्मादन्नाद [illegible] स्मात [illegible] मन्नादात्‌ यासीदति। सो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible] कुष्ठिका [illegible] कारणात् द्विगुणं स्यादि [illegible]

।शि चिन्तिरस्मा नार्थ [illegible] कृतस्या [illegible]

त्यन्निश्चयः अथ सर्प [illegible] नाशे भवति ॥ ॥ तदाज्ञं ॥

[illegible] देवा । स्याय सनारादि शिरनाशे भवति [illegible] कृदूरनिम्न [illegible] ॥ तत्रस्या [illegible]

[illegible] यं वपृथिवी सर्पराज्ञा ॥ वा गव [illegible] कदू [illegible] ज मादर्तव्ये विधि साम यो तु । [illegible]

[illegible] सिराप्तेन । तत्रस्या [illegible] धाने नाप्यत इति [illegible] मादर्तव्ये विधि साम [illegible] । त्वमान

[illegible] । तत्रस्या [illegible] धाने नाप्यत इति [illegible] तान्त्रादीनि सातिशयं फलमारं जतइति

[illegible] आहवनीयाद [illegible] । नवंति तेषु क्रियमाणेष्वग्निहोत्रादीनि [illegible] ॥ उद्धृत्याहवनीये ॥

[illegible] एकपादिका [illegible] माध्याय ॥ ॥ [illegible] उद्धृत्याहवनीये ॥

[illegible] शान [illegible] सन्निधे [illegible] गन्नवनीति [illegible] सिद्दंगे

एवता [illegible] तस्याव गतप्रायाजनमन्येत सन्निधे [illegible] उद्धृत्य अग्नीय आहवनीये ।

[illegible] आहवनीय संस्कारार्थ वाक्यशेषात् तथापि न दोषः उद्धृत्य [illegible] तीति वचनात् ।

[illegible] आहवनीय [illegible] गार्हपत्यनाद [illegible] तीति वचनात्

[illegible] धीयते स गार्हपत्य [illegible] इत्येतावात च गार्हपत्यनाद [illegible] ग्निः स एवगा

[illegible] नित्य [illegible] विज्ञायात य एव [illegible] माधीयाते ग्निः स एवगा

[illegible] गार्हपत्य [illegible] नित्य [illegible] तैन [illegible] विज्ञायातय एव [illegible] सर्वेषां च निराहवनीय मादधातीति [illegible] ॥१८॥

[illegible] उद्धृत्य [illegible] धीयते तैः सर्वैर्पि च निराहवनीय [illegible] कृतिं [illegible] तिवचनात् [illegible]

[illegible] नीय इति [illegible] मुख्य [illegible] ततः [illegible] कृतिः [illegible] इत्याकृतिर्द्वयं [illegible]

[illegible] नीय इति [illegible] आकृतिः [illegible] आकृ [illegible] इत्याकृतिर्द्वयं तेन

नेत स्या एतद् [illegible] वाक्यशेषात् [illegible] दोषः [illegible] यतधाय एवाकृत

[illegible] नन्तु [illegible] त्यस्या अतिव्यमानत्वात् [illegible]

[illegible] कृतिः [illegible] यते । एतत्यस्या अतिव्यमानत्वात् [illegible]

[illegible] सानका चिदाकृतिमपेक्ष्य जनेति प्रतीयते । अन्याद माधेयद्धि कस्यान्नस्यानेयामनः शरीर

[illegible] न यत शारीरकर्म तन्यत्वाद [illegible] दर्तिसंगतेदृदाति [illegible] परमतिष्ठती [illegible] ।

मित्य [illegible] मर्मीदत रमेव रतः [illegible] विपूर्णा [illegible] सर्व विपूर्ण नहि तथ्या [illegible] सांख्यादषेत्या

[illegible] मित्य निश्चयः । अनित्य [illegible] सर्वद [illegible] सर्वद्रव्य [illegible] विशि

[illegible] यावि [illegible] आकृतिः सति [illegible]

[illegible] सर्वे [illegible] सर्व विशेष [illegible] मवासाद्य मपितथ्या विधेति अपितादच [illegible] । सोऽयं

[illegible] ज्ञानमात्र [illegible] आकृतिः तत [illegible] इति मन सानिस

[illegible] इतिन [illegible] एषा आकृतिः [illegible] अकारण सप्तमी न सतस्य [illegible]

दृष्टि [illegible] स्यामितिन । विकारण सप्तमी न सतस्य [illegible]

[illegible] कृयादानस्यां वरं ददाति [illegible] आकृति [illegible] दाकृत्यैग [illegible]

[illegible] सर्वेणाव [illegible] तत्त्वमयती [illegible] आकृति [illegible] एवं सत्य

[illegible] निमित्तं [illegible] काल [illegible] । तस्मा [illegible] नकर्मणा [illegible] ॥ एवं सत्य

[illegible] तेनाकृत [illegible] अनुवादिनी वा सप्तमीति [illegible] आकृ [illegible]

[illegible] निमित्तानुवादि [illegible] कार्य [illegible] । वरस्रियते प्रार्थ्यत इति वरः । सर्व एवा [illegible] येनकेन [illegible]

[illegible] वाक्यमान्नायामिति । वरस्रियते प्रार्थ्यत इति वरः [illegible] सवरः [illegible] वरं

[illegible] यावद्ददाति तावद्देव वरं ददातीति [illegible] तस्मा [illegible] देयात तेन [illegible] वरं दद्य

[illegible] गौतमाय [illegible] कुमारस्यां [illegible] तस्मा [illegible] । तेन यो वरणीयः [illegible]

[illegible] तथा [illegible] हिरण्यादीनां [illegible] तस्मा [illegible] हि [illegible]

[illegible] सामर्थ्यानु यः शक्यात दान [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऐकेप्य नाम ... त्वापिन योति १२
स्यमधो किं वेद् केत चापि चत ... दीति ... तत्रियत्रे सहसं ददातीतिहत
श्रामतं शतेनैव दहूयतीत्यनि दृशायाम ... विभ्राइन्त त्रियते सह ... ददातीति इतरं
तशतिसाद्रष्ठी गामनुव ... हेतु सर्गणगवोदानम ... द्विजी दर्शयति। तथाहि लिंगय रूणे गोः सर्वत्रेति।
तथानि ... ति। वरइतिगांविजानीयात इति अन्य उ व ... यमात्र मेवव वरे मन्येत। साहस्री दर्शनस्या
लि ... स्य पूर्णाकृतिन तवरदानद्व्यनियम कवोनुपपन्नेः सर्वविवरः। यावत्प्राप्य
तनदि ... नेःसर्वमित्यभिप्राय। पूर्णाकृतौ ... क स्यां चाध्व युरूप ... ख्याता ब्रह्मा ... न्याम ...
... दक्षिणादय॥॥ तदाकृ॥ एतानि रर्थ ... मानि विधास्यमानानि ... विप्रतिपिधीन। विकल्पार्थ पूर्णाकृ
त्याख्युतदर्थः। प्राप्यत इत्येत ... तिषेधार्थवाद ... नेवो च्यत इति मन्त्राः ... कारणतत्रैव विधौ विकल्पत्र के॥
त्र... विस्म ... प्रापकत्वापूर्णाकृतिःस्या ... मा मन्यातां न वद ... कल्पा ... शा वर्षवाद स्या
दृति॥ ... नित्यां न्यव ... शास्वी तरा ... विकल्प्येत। नन्वयं तेषां प्रति ... धः। अयमेव ... दो
त्ते ... न ... निर्वापादेवत्य व धारणयानिगमात्॥ ॥सवाअग्नय॥ प्राणा विपवमानः। अपरस
त्रेनं कायाग्निः प्राणः ... नापवमानः। अग्नेरपि ... न वितव्यमत्र संवा। अग्नये पवमा
नायरु विनिरूप्यात। तदित्यपरन्यासार्थः। एतयैवाकृत्यानामितिलिंगव्यत्ययः। तं प्राणे दक्ष
ति। कथं तत्र क्रिया ... अन्नशरीरोन्नतदनवाद। आवनेपाकृतिः तस्मादतयैवानशरी
रः प्राणोनिधीयत इति॥ ॥अथाग्नये पावकाय निर्वपति॥ परादापाकव कोग्निः तदर्थ
... मपि ... तत्रार्थ पावक इष्यात। तत्रैतस्यैव ... यते॥ अथाग्नय ... तस्मादाकृ॥

दैवीः॥ ॥२३

तैर्निर्वापदेवत्या ... मोत्तरा निष्कृय ... मानिधीयते। परा ... मेत। किं यद्वः पवमानादिन दिव्ये
णाकृत्यादी ... अन्यएव हि ... मानादि ... धीयते। या ... प्राणि नो न चैति
स्यष्टतरा। अन्यश्च पूर्णाकृत्या नापेते योग ... तस्मात्पूर्णाकृत्या तेष्वपि प्राणादिषु हविर्निः पु
नस्तस्पष्टतरा आवेशेव यद्रतिनिर्वापादेव॥ ॥सयदग्नये॥ यदा च प्राणी जायते। वर्तमानसामीप्यवर्ति
मानवक्षा। यदा जातः अथ तदा प्राणः ... स्यष्टः ... नन ... यां भवति॥ प्राकृजन्मनः मानुः प्राण
मानुप्राणिति। न च ... मानानुष्टेय तद् इत्यर्थः। यथावा अन्ये (कि) पुं विजायात तत्कुर्णीत या प्राणि
ति कथं वन्यविजायात। दावीदिषु निरुद्धास ... नवः कृमिः। पुंगः कामयते। नैव वायुनाजीवति।
अचिशष ... जलचरा अपि तथा। गर्भेपि अंतरे प्राणिति। नाविहिरित्यभिप्रायः॥ ॥ अथयद
मया॥ प्रसान्नतान्नतादेव। एता निक्षिप्त निरिति ... सना। निरूपाण्याधिदैविकानि दृश्यंत। ... प्राणा वि
पवमान इत्यभिप्राय दर्शितानि तदाह नाद्ध तादेव। तत्रात ... ति। ... एतएव पवमानादि ... ष
मनेन प्रकारेणा आधिदैविकानाप्यत इति संधत्तदेवस्यः। संधिसिद्धदेवत्वस्यादिवस्वाधिकार
स्थानात्यरो ... कामस्यः आप त्वमनुष्यानाम् ... धुनाय ... नाधिकृताः। पूर्वादिवच ...
मन्यमान इत्यत्र काले ... अधिक्षिता ... नचित ... वसात ... हविः ... केचित्तथा
सेवक ... नामनामनुष्या ... समासित एवं ना लोक्यः। स एता ... पदस्याग्नेः पवमान
गरस्व ... र्थ ... पितरः ... पयोग ... दोषा ... कस्ति ... साप्तै ... क्षिसाविद्वृत्तीर
पदग्नयोप सत्तो॥ ॥केवलब्रह्मिः॥ केवल ... धारणो बर्हिरस्य केवलबर्हिः बर्हिषा ... ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लक्ष्यते। रुचिषायाग॥ असाध्य[illegible] ॥ [illegible] यामानवतीत्यर्थः। समनवाक्षिम्यते॥
अष्टाकपालाः। अग्नेयानां[illegible] [illegible] वेलाख्नप्राप्तेवगायत्रीस[illegible]
नूद्यते॥ ॥ अथादित्येचरुः॥ प्रसन्नोः स[illegible] ॥ द्वितीयाध्याये पंचम आह्निक॥ ॥ चैत्तिम्तु एतत्॥ अत
आरा[illegible] सप्तमिश्च [illegible] दक्षिणाविधि। तत्रायं का उक्तिपाद यद्दक्षिणाशब्दनिर्वचन [illegible]
[illegible] सोमयोरपि प्रसंगाद्दक्षिणाशब्दं निर्वक्ति। यन्नेव[illegible] नमितितद्वधकीर्तनं॥
[illegible] विपर्ययमित्येतत्तु [illegible] ततनु[illegible] संबन्धो अत एव यज्ञसमप्तिव्या
[illegible] विपर्ययमित्येतत्तु [illegible] तन[illegible] सवसीयात॥ ॥ स एव यज्ञो हतोनददतो॥ ददत्समृद्धो [illegible]तः
दासादासां दक्षिणानां [illegible] मिष्ठं [illegible] वसीयात। [illegible] देवा अदत्तापन्नित्यउमी यातत[illegible]दावति
सन्नसमृद्धि[illegible] तां दद्याद्दक्षिणा[illegible] मर्पितिवं तः॥ देवा अदत्ता[illegible]
श्री:॥ तिहास्याधियज्ञमुपसंहारः॥ यदेनं व्यथते चलति साधन शरीरोह विपर्ययः साधनमानेन्यात ततश्चतदंगसमृ
तैश्च तदगम्य स्यदक्षिणाभिः समर्द्धयति। [illegible]तमिव सेकाथ्यों[illegible] दक्षिणाः। [illegible] त्कृत्पत्तितरः। मनुवाच्चा कार्यदानेद्रव्यक ॥१६
[illegible] तोपि स[illegible] भवतितस्याह दक्षिणाद दाती[illegible] उत्तरयोर्क्तिकां उक्तियोः संख्याविधया न विधेय्य
तिर एव[illegible] स्यामात्रमनुविधे[illegible] कर्म[illegible] नेदसति इष्टापत्त्वादने नाहार्यदानस्य
येतु सपरिक[illegible] दानाविधिः। तत[illegible] कर्म[illegible] दक्षिणा[illegible] का आह॥ अलिगाङ्गावः ताव
ई निवृत्तिगम्यात॥ ना[illegible] षड्द्वादशकाः पुनः। एताद्दक्षिणा[illegible] का आह॥ ॥ द्वादशप्रसन्नाः॥ चतुर्विंश॥
ती निरिति समर्द्धयतीयानुरूपाः समर्द्धितं [illegible] इत्यपि ज्ञापकं॥

स्यां[illegible] मीयात न या मेयमिति मात्रा परिमाण[illegible] नातो दिशो[illegible] तः। [illegible] स्मानीषजादिकाः॥ किमेन[illegible] वा[illegible]
[illegible] द्याद्वयथाश्रद्ध भूयसी [illegible] तराः। किं यत्योधिकाः प्रथम[illegible] नियम्यात तदिक्[illegible] काधिका एव प्राप्तक्रवति।
तन्निश्चित्यार्थमाह॥ यथा श्रद्धं यावतीस्यात तावती रित्यत स्मिन्नर्थ यथाश्रद्धमित्येतदेव नीतं। ततश्चतुर्वि
शतः। [illegible] आपराश्च द्यावती द्वित्रिमिर्त्तेतावती द्द्यात। [illegible] पुनर्वि[illegible] भूयसी दातव्यश्रद्धा स्यात्तनवति
[illegible] विशेषफलविशेषं दर्शयत। आत्मनश्चलसीपदसीदर्शी श्रद्धा। यदि नाम भूयस्यो विहिताः साधुस्य।
[illegible] तिशयाद[illegible] स्फ। तेषु वक्रियमाणानि कर्माणि महाफलानि स्युरिति। ननु[illegible] व पि
या[illegible] सहते नाव्यय एव विधायंते। यथा समीरितैर्वास्यसंपादयेति। येतु मन्यंते ताषड्द्वादश
द्वि भूयस्य[illegible] द्वादश चतुर्विंशतिर्विधिअनर्थकाव[illegible] भूयस्त्वनिवृत्तदर्थसिद्धः। योदिम[illegible]
तत्[illegible] द्या[illegible] पि उअन्यापियथाचार्य [illegible] भूयसीरिति। नस्यापर्यदोष एव। एवं षड्द्वादशमण्ड[illegible] स्य व्याहन्य
त॥ संस्थां तरोपदाननाम। तस्मात् षड्द्वादश चतुर्विंशत्यादीनां च विकल्पः फले विशेषश्चेति मन्तव्यं॥ ॥
[illegible] दानचेदं कार्यमुत[illegible] ते याद[illegible] दक्षिणेन[illegible] विषा[illegible] इत्यपरं। प
[illegible] समृद्धि नियमपरमिदं। मनुष्यादेवा[illegible] कर्वतामथास्यंतीति। शाचनीथी[illegible]
नुः। न सुख[illegible] गतिस्वर्गोलोकः। अपर एव कृत्वा[illegible] तिम[illegible] कार्येण निष्क्रीणामीति॥ ॥ [illegible]
[illegible] स्य एव दक्षिणा[illegible] तद्ददाति। तत्र को[illegible]
इत्यत आह[illegible] इत्यायों केडिका[illegible] कामः
[illegible] साध[illegible] स्याच कामः स[illegible] सकाम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीः॥

इत्यनामोनत्याहातेस्पार्थिवशरीरस्य [illegible] उपायतरत्यभिप्रायः। अग्निरेवामृतःस
हिक्षमतरस्तेजः शरीरं च्चाद्वारुच्छेदाकाष्ठादीनां [illegible] तोप [illegible] त्यभिप्रायः। अदातपादवास्तु
सूनयेषामस्तु। त्रनयद्याहितामयाबन्धुत्यर्थः। तवामृतमुनयेपक्षपत्नी वर्तिस्म दृष्टेरूपकारेस्मरणी
वावस्थायां [illegible] कं विदर्षं घ्नंति युध्यमानाःसत [illegible] नधतिमृतएव। [illegible] वतिनुपुनर्जीवतीत्यर्थः॥ ॥त
नादवाः॥ ननुतराअपि बलतरास्तनीयांसस्रोकृतराअसुरास्यः परिशिशिबिरपरिशिष्यः असु
राः [illegible] न्मित्यानपिअक्रोजीवयतीत्यभिप्रायः। तेदेवाएतदमृतमविनाशि अग्नेरायस्याविनाशि
बोधादथेनमृतं इदश्रुःस्मृतवेंतः॥ ॥ तेहोचुर्हृतिदे। इदमस्याधानममृत त्वातीनमतीतदकार्य
त्वादेनमात्मनशरीरआदधामहे। किमतेनबहिरेवसंनारं [illegible] ग्नालिते नासनतद्विवहिरेव [illegible] मना
त्मनयादस्यमानीवियोगातरयज्ञाद्वामृतीकरणाय। जलमितीदममृतमीदधामहे इति। अथका
यैणप्रचारादन्निरेवाज्ञौर्येनयाधानपरमग्निममृतमीनरात्मच्छरीरे आधस्यामृताअस्ययोअ
ग्नी स्या तू चा तत [illegible] यद्भृहिंस्यानतितविष्यामहृति॥ ॥तेहोचुरूत्वे॥ योयमस्माकममग्नि
रेवत नये [illegible] अस्मास्तुवर्तते। एवएवसदायाराय सा धस्र लोवश्चितरेष्य आवेद्यविनियोक्ष्यमिति॥ ॥
तान प्रबूवामअसुरः प्रदृति॥ ॥तेहोचुराचे। आधास्यामहे। वयमग्नी अंतरित्यभिप्रायः॥ ॥
तेहे चुरत्येवं। एनद्विषदा सेत्यैतद्वेवादेवि किंकरिष्यामह इत्यूचुः तेनानाग्निनाअधुनापि
[illegible] पुनामनुष्याः [illegible]॥ ॥अथैनीदेवाः अनिग्रालापानितं [illegible] इत्यर्थः। तथाएवविषद्वत्य क्षि
प्यज्ञे मुख संहारः। तथापि चाहितानेवात्रशरीरेमृतवल्लभ [illegible] दुर्बलस्य पार्थिवस्य शरीरस्या
[illegible]

[illegible] वमित्यभिप्रायः तत्रादुनाः पूर्वमिव संसिद्धकार्यकारण [illegible] यशादस्येतनस्य [illegible] देव [illegible]
ग्निरानेषांतान्त्रा चापसे यनाउपपन्नमृतत्वं। तेरेवशरीरेगनं [illegible] मनुष्याणीतन्नाहा। नातोप
रः कस्नैश्शरीरेणामृतोसत्मा किंन शर्वावाथानमासुः आप्नोनि अहिंस्याख्यान्येषामग्निचारादिनानव
तिन [illegible] नशक्नु [illegible] मिछन्नपिहिनस्ति। अतएवस्पर्धमानयो राहितान्यनाहिताग्र्यामध्ये आ
ध्यहिताग्निरेवाभिनवतिरमानचुत्तयोरित्यभिप्रायः॥ ॥तदप्येनं। यत्रकालेएनमग्निंअरद्ःस्र्वे
के मंत्रानी नवकाले जातं संतमग्निमनिपोभातीत्यभिमुखी स्तुवन व्याप्नोति। प्राणाः सामप्राणो
न [illegible] आसहकार्याग्नि [illegible] यति सप्राणः सा हूयर्या प्राणः स एव याय मग्निः अग्निवाइर्द्धगति
यो यद्दालामेव बहिरग्निमधुना [illegible] नःस्वशरीराजनितेप्रत्यभिप्राणाने नियमर्थं ब्राह्मास्यंतर नेद
[illegible] पयनिरस्का रणस्याच्छेकवद्यानायसपुनरपानितिपाश्चाद्यामाकर्षयति। ततेनावकर्षते
नएनमग्निप्राणमस्पर्शी। अनःशरीरमध्यधि यज्ञकर्मणीनः संसर्गज्ञानायीतःशारीरआधत्ते। तत
[illegible] ग्निस्य यजमानस्यांतशरी [illegible] र आहितो नवतिनसंनारश्चेव॥ ॥तमुद्दीप्यसमिंधे। यद्य
[illegible] गानमात्र एवात्मन्याहितस्याथापि वर्तवहिः संतमग्निं गार्हपत्यादिरूपमुद्दीप्य लोकिकेहि
धाने स्तुतः सामिधेन्या [illegible] श्रोतेः सम [illegible] संदीपयति। इत्याध्यात्मिकमवांगीदृत्याहि
[illegible] जिरानहातीत्यर्थः। किमर्थंसमिंधे। [illegible] ह [illegible] समुक्तं तवि अपणाचाहार्यपचनादि
[illegible] रिष्यामिइत्येवएनमितसमिंधा [illegible] पार्श्वे [illegible] सिध्यती त्यभिप्राय।
किमाद्येतं राहितीनत्या [illegible] नयामे [illegible] हितसमेव॥ ॥अंतरेणग [illegible] एवन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

म्नि
सद्वितिअग्निमाधानार्तनारणात्कश्चिद्गार्हपत्यः सूत्रं वार्हस्थितः। अपविद्यः स्मृतोऽग्निर्गोवेत्येतदग्नि
मन्वीतेतिवाक्यशेषः। किंकारणं न इत्यत आह अ मी न स्य एतमग्निं अन्तेवासी च्छिदयति। यौतरा
हितः। नयविवर्तेति इति शेषः। तस्मात् तस्मादयं वर्तं रक्षितुमर्हति मोदान्नादियाततिः विदुषानुगमनत्रा
यश्चित्तं तावद्दर्शयति॥ ॥तथा एतौ यशात्मनो रश्मिरिति प्रकाशः उद्गीतद्वा आक्षिदद्वीका पि विशेषेके
तस्माद्गार्हपत्यएवायं लोक इत्यादि। रक्षेद्वीद्यामा आहवनीयः प्रागवस्थानात् इ दानां गार्हपत्यः प्र
त्यग्देशावान् वा नो न्याख्यायेयवनः तदन्तरालवर्तिचात्र अनन्त्य निगमने दर्शनात् न्यास्याद्यपि वनो
त्याहितइतिगम्यते। अग्नी आदधीतेति गार्हपत्याहवनीययोः कार्यविशेषविशेषादादरार्थं द्विव
चनं॥ ॥तस्यचाप्तस्य॥ बाह्या। यौतरस्यौ स्याग्न्याधेयस्यैतेषामाहिता नामग्नीनां बाह्या। यौतरसणा
मित्यर्थः। सत्याम वनान्ते उपधा याचरणमुपचारः सत्यान्नैव नूनं वचनेन तेअ ग्न यउपधार्य
नइत्यर्थः। कथं यः सत्यं वदत्याहिताग्निः स एनमग्निमाहितमेतद्बहिर्घृतेनाभिसिञ्चतीत्यन्व
यवादीन्दकेनाभिषिंचन्न ग्रासयति। उस्कर्षं साया। किनस्विदापयति। तस्याबाधमनुस्यनु
कारेणोद सोहद्गिनीभावतः। तस्मादित्याहिताग्निरक्षणार्थं सत्यविधिः॥ ॥ तदुक्तं परुणी। ॥२८
अत्रेतिहासेनयावज्जीवकृतामिति मिते अरुणनाम उपावेशस्यापत्यं आध्यात्मिककर्मसंवादा
दिमं शीनयत्रकृतं तः छलितरइत्यनुक्तकेशस्यापाधानं दर्शयति। वायं यज्ञल्पकपरमयति। एतं
इत्याचार्यं यमः सचं नवत्येवं मां सूर्यं कथयया। तथैव उक्कर मित्यनिप्रायः। नवेआहिताग्निना मिना
नवेदितव्यं कदाचिदपीत्यभिप्रायः। इतरस्यान्याधाने नित्यं वा ... मित्यनिशायः॥

वा
तावत् कृतानृतं नवदेदवश्यमेव कदाचिदनृतमाप्नोतीत्यर्थः। न त्रेतस्याः सत्यवदनं ... आनकाल
एवन ... विध्यतितदनयावदेदाहिताग्निः तां वेदे वा मौनी स्थितः यत्र प्रचार एतन्नहिता आहिता
अप्ययत्र सीदन्तीत्यर्थः। एतस्मिन्काल मेव याजमानं ब्राह्मणं। वाक्यशेषेदाहिणा नीस्वामि प्रथमः प्रं०क
दयत्वात्॥ ॥इति द्वितीया यावरुणकपर्दिकापीद्वितीयं ब्राह्मणम्॥ ॥ वरुणाहेन॥ ॥पुनराधेय
ज्ञालणमतत्वात् एतदिति वक्ष्यमाणं पुनराधेयं संहितं वदाह। यश्चावदय यश्च न ति। त्विनिर्दिश्य
आह ... च्छिरिति बहुवचनेन निगमयति तत्र वचनव्ययो वा इच्छ्यः। गम्यमानं बहुनिप्रायं वा
वहुवचनं। यशः यशस्वी अन्नवेदा। यश्चलत्वं तेदहिणी। यश्चनो नावेवागच्छतीयशस्विनं सा
मं दद्यां। यशस्वी नवति राज्ञीं वत्सानाती हु फलद्वयं॥ ॥अथो हाव॥ अग्नौ निदोपान्निहितं वैनो
दवाकीदृशं यानिया मयानपाराधानि वस्त्रिराणि वसंस्थानानि सर्वाणि किमर्थं भिडयेपुरुमुपगमिष्यं
तः अयमनाकाम कारणकेवलासंतः स्वयं परिशिष्याम इत्येवमर्थं। अथवायमस्माकं मध्ये तिशयेनगा
त्राविरक्तोऽनमानलिङ्ग तो गोपाक्ष्यति सुगुप्तानि करिष्यतीत्येवमर्थं॥ ॥तन्युराग्निः। नान्यग्निरूपाणि या
ग्निपुरराधेयास्वेस्वाल्पगास्वनारणार्थे निगृह्णतं चकामकामिनवान् तेः सहतेनावव ... नसी
ताडीनप्रविष्टः। विक्षिप्यानमनेरूपाणि वहितइत्यर्थः। संप्रितिनिहृता यासानवदृश्यस्मित्य
निप्राय॥ पुनः एमः आगच्छामः। बकुपच्छ नमिलिदत्वाग्निं नयामास्तः एतत् आदौ जप्तेआगतः
अग्निरि ... तिरोभूतं संतं सवचते। कीयाद्वानामा इयमा अवसादः चितेवबतूष्णीं कीदृशो
किंकिमिह कर्तव्यमस्माभिः सा कुत्र। यत्रारूपाणि पुनर्लोयेरं निक्विन्॥ ... ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

च्चेतिरोत दितं तद्वोपा अप्रज्ञातत्वात् ... पाज्ञ वत्सादवारः कतक...
प्रय आस्तवनीयजातीनामित्यभिप्रायः॥ सार्वाध... हीति। यतः श्री यतस्सर्वे नास्ति यातत्तदपि...
न सर्वजिनाव्युच्यतइत्यर्थः॥॥ सआश्रा॥ प्रथम प्रयाजे प्रैषार्थे। प्राप्त एव पुनरुच्यते। तत्र तरणार्थे ...
मा भूदिति। उत्तरस्यानिषद्या गसिद्ध्यर्थं तदा मे यरूप मिति समिधमग्निसङ्ख्या वा त्परादमिति। धानमा
नाग्निर्लक्षेता ग्निसङ्ख्या वा त्परादो। मग्नीत्यनेनाग्निर्लक्ष्यते अग्निशब्देन उच्यते। ...। त। कृतिः
श्रेयसीत्यभिप्रायः॥ सयजति॥ ये यजामहे ग्नीनिति ... तमेवाशोषं उपवतिअग्नेआ... द
यतितस्यार्थः। ... आर्षे पिबं उत मिवेन्म यो वा। वौषडिति वषट्कारस्यापतिः आग्नि
येयजा ... एवा चस्य चेतु अग्नि नाम इत्यनु अग्निव चिति। अथ स्वाहा। अदितयपेप
श्रीः॥ वग्नानाय द्वितीयमाज्य भागं कुर्वि ... चितनावति खेन्न। ततः स्वाहाग्निं पवमानमित्यृष
क्रमत्रयोत्तनिगद विशिष्टः। एवमाह। अथ यस्विष्टकृते अग्निं स्विष्टकृतमिति स्विष्टकृतो
नुवाचन प्रैषो याज्यानुवाक्य स्वन्यत्रान्याना मातात्रति प्रकृत्याएव गम्यते॥॥ सयजत्य॥
प्रमसं ... धिकृविर्वेउः। अग्नो निमित्त स्यार्थे उत्तरो नाशं सावेतु। दयोअग्निः स्विष्टकृदि ॥६
ति स्वयमाग्नेस्य हृदयणे वच्नीय आग्नेयइति वचनादितरो नाराशं सद्वारतान्याकरोति
एवं प्रजापानपिसाधमिदादि ... पिब स्वायया करोतीति ... (बर्हि) यं॥ ॥ तावारताः॥ अथोपि
... यः सत्तामन्त्रितविनर्कता नन्दशब्दाननन ... वउर्थायैवम्योमुक्तान्याः ... र्कः ...
अंजनु उच्चारयति। यजताय ब्रतिसः प्रयाजाः ... कामस्य ... मी द्विती याः तृतीयाः प्रथमाः मति

चतुर्थपंचमायाः प्रथममेवेतिनविनक्षीनरादु अनुयाजे अएं षष्ठी सप्तम्योः तृतीयउप्रथमाम्...
॥ द्वादशावाञः तेयाः अग्निमित्यादीनि सविनक्ति कानि गतिपि वापणीविनक्तीनी द्वादशायरुत्यौ...
चाग्निनेत्यतत्र सार अ ... त्यतत्र ततश्च उद्दशा हृसानि नवं तिकर्थं द्वादशत्वम् ... निषदोष
अग्निना ... त्यन्त नानादाकारः। एकादशचा दाद्यदाद गतितो ननेनविना ... त्वं जकम ... नवतीत्यपि
प्राप्तः। आम्नातइत्ययन्नो। कारस्य विश्लेषः। स चयदा उकार ॐकारएव वियाततदा द्वादशा हृसानि
भवति। यदा तु विश्लिष्टो वाकारस्य उकारश्च गण्यते। तदा त्रयोदशत्यभिप्रायः। नाह्वनसहाहु अये
कस्यापि नकरूपसहव्यवहितेन वनो जामितापे। ननु चतुर्थपंचमयोः प्रयाजयोः। प्रथमा नक्ति
व्यवहितेन द्विरुच्यते। जोषाणो अग्निरिति निषेधाय स्वाहाग्निमित्यादि द्वितीया व्यवधानादजामि
त्यभिप्रायः। नन्वेवसतिसनिदाचश्रावणे प्रयाजानुयाज रूपमेवना नित्यज्ञोनान आह। व्यं
उपवलितस्येवति। आस्यवान्यस्य प्रयाजानुयाजानिन्धीन कमे नरूपमित्यर्थः॥ ॥ तस्य हिरण्यं। वह
ना भवः वहत्यनेनेति वहिः धुरा धृष्टश्चन्द प्रदशः वहिनेति। दनीया त्य/ दीयउपसंख्यानमित्ये
वैरतीयायस्मदस्य युगसंघर्षदेग्धि वहितस्याहस्य संबंधीति सैवं धमात्र मिमितलनलाक्षत
नाम्न प्रत्यय इत्यर्थः। देवानाहव्यवाहनो अग्निरिति प्रसिद्धमितिशेषः वहति(नि) च विशब्दः
स्यार्थवहति विषमनुष्यार्थमनआदितनस्य कमसामान्याद ग्निर्वा ... त्यभिप्रायः। नेतं
यं आग्नेये कर्मणि ... ॥ इति द्वितीयः। एकपादिका या तृतीये ब्राह्मणे॥ प्रजापतिः॥
आत्रे ... आग्निहोत्र ब्राह्मणे। याच ... यो पश्चवदर्पनित्येषा ... दिका ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न रूवोतेराऊ ल्यो रूत्य विद्धेन्ते मिमंत्र ... प्रादि तिरति र नरो नरा ऊातरव प्र चमप्य धि दिवो म
अग्निः प्रजापते ... त्वनाप्र श्रावति स्र्पि रिस्येव समक्रीय ... तरते दर्वनीवी राइत्य व रति
पत प्रसृजानरधि दिवसुखदे अग्निहृत्यो सायप्रातर्दिव । अग्नि वृत्तिस्य पौऊर्ध्व प्रजा
श्च उ तुस्य कल्पादौ । क्वीनेत समांसु रूपलिपः इदं सर्वं स्थावरं जगमं एकरवल चूवा कायका
र ... रत्येतव्य निरका मावादिदमेव पिंड जान बीज नृतं प्रजापत्य च स्थेव न्यवेत्यथ गोत स्पर
... यो ऽदमग्रे सलिलमेवासत्य चोक्ता ॥ सर्वं प्रजापतिर्वा एव ट्वा यावत इष्ट वो वादनमनु
... वर ... सें वतिपद ग्निरू ... ऽग्रे शूणीत्यनेन कर्माणि कृत्वा सं सिद्ध इति पूर्वनावनायाः वद्याल
श्री॥ श्रा ... निसुरव ... सं ... ति प्रजापतिरे तत्यान यावे कृत चितद मासव पं नु प्रजा
ति । सोऽश्राम्यत स्रवि वा ... निर्मित मेव प्राप्त काले पं पर्या लोच नितवान् । तथा साह । विदर
... ल्वा दो प्रथक संस्था ... मि इति तथा ... तिला ... यषायेव ... स्पा प्रति ष्ठा यौ प्रतिष्ठि
... तो नय्य निति । सतपः मनः सन्निरोधलक्षणं तपस्त प्यत परमात्मा धिष्ठितं कार्यकरणया
... मसंसर्गीयास्तीर्थ इत्यर्थः । पूर्वं मिवयथमेवानुरूप्या ध्यानेन ध्यात्वा (का) तेन कर्मा
णि कृता ... त्यन एव गम्यते । सा यमग्निम सृजत स्वा ऊेन यांवके गलितवानादे धनु ... ति
स्वा दिव्या वाणानेन प्राग यिता वा दि ... प्रजा सर्ग हेतु ध्यो ऽग्निर्जनित प्रतीक मेल्वा
... नन घादन मिति सुरवमन्नाद नदं ... न स्वतो ... दरवत ... निषा ...

... रसा एत मत्त गल ... लनि ... स्व नदार ... त्य ... वमन्वीति ... स ... ये पि ... तदे निषा ...
प ... ओज नश ... क्ता ... त ... ए नी । अथ यतश्च प्रजापति नाग्निः सन अग्निरिति निर्वचन ...
र ॥ ॥ सा एत ... अन्नाद ... इद ... मग्निमात्म न ... स ... शाल । अजीजनेज नितवान् न चमत्य ति
मि ला ... त्व म ... ऽग्निर्न नस्थायेन्मो मित्या ... कावीलिङ्ग आशी का ... वनाप्यन्ववा
व नवनील ... नि ... वरन्या दिनाय क्व नोन शब्दः प्रयुक्तः यदि ना ... ले न ... पा ये ... ततो ब ... ते स्यादित्य
अ ... रा ... वे कारणमाह । कोल्वाली ... ता कि कि लत ... ला अपनीत ... ला । कोल्वाला इव वा ... ला व
... न ... यद स्या मधि ... किं ... तदस्याः सर्वं तदा अपनी ... व ... व । आ कोल्वाला सती पूर्व मोषध्याद्युप
को ल्वाली ... ता न कथमो ष धय इति ... व नी । न दव ... वन स्य प्रजापते ... नूर्व ॥ ॥ अ
म.भि प्रजापतिर्म ... ति ... ध्या ने न चिन्ते ... नास्य ... प रामी ... परिस ... मै त आ ... मुख्योत्तः ... श्रा मे त्य प
वा त ... स्य ति ... ग ... स वे स्य म हिमा नं दर्शयति । तु न म हिमि च्यैडा क वा ... ति विन्तय ता व ... मनि
... शरीर एवं तत्तव्यौ । ई ष । प्रा यिति वान्सः ... पा णी अ ... वान् य स्मा ... वा ... न
तद ... या नी मनुष्याणा ... मि ... पाणि तव ... लोक ... दं ... निय ... नि ... ने व दर्शी ...
वेद । पाप ... ऊ ति ... प य आ ऊ ति ... सि ... पद्य ... त्य र्थः । अत एवा ... न य ...
पुः ... त मिव घृ ... मि ... त्यर्थः ॥ ॥ सा ... न ... न अ ... ध्या ... का ... न आ ... मिर
द ... का ... किं का रणीं ... ला ... श ... का ... सि
के शा इत्याह ॥ ता ... विद्वते ... यो ... किम ... य ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शमंतापदाहं धयुमिब शमयत्येवमर्थो। द्यौ दातृ। तन्नु ओं ह्व यज्ञनिओबाध
सा हेनमा। व्यचिकित्सितवान् कितिर्धं कतेनान् संशइतं व च। कथं उत्त्वा
ओमत्लिमृति उपायदर्शनादापन्ननयस्य समगनिरा। स्यां साधा। नानाजगाम मा ओं
रितिपूर्वत्य स्वस्वाको कारस्य हतिनिमित्तदर्शनी सयस्वाहत्यबनेन वमंत्रेण जुतीर्ज
निरुत्यब स्वयंजनितस्याग्ने न्नाद स्वाशमनयो। यक्षा साधुनादि विज्ञप्यात्मा अन्नादतथ
स्मा स्जा ति कृताकृत्यनुकारेणापि वायस्वाहेत्येव कुयात। यत्किंचनहूयते उत्तराज्जातो चैक
वस्तु। नकारस्याप्रवचनं नविष्यति। नानूसीजुहोति। तिनन एष उद्दियायेति। पूर्णाहुतो उपवनी
नि रु आण वार्पन इत्यक्तैतश्च पूर्णाहुतौ ति पारणामत्तिकायां माहुतो हुत मात्रायामेव पाव
नादि पाति जात नृतानि स एवाग्नि श्वधाशक्ति नेदादनविदित्यर्थः। तथावबद्धत्ति तस्य श्रांतस्य
श्री:॥ तत्रस्य तेजोरसो निरवर्तताग्निः सात्रे भात्मानं यजुरुतादित्यं हनीयं वायुं हनीयमिति। तथाग्नि
ग्नी देवः सोमेन हि दिवि दवासरत्यादिषु मंत्रे श्रूयमाणे अधमानो नानूद्यातान चैवं सति
वमानः पावकः शुचिरिति ते प्रादुर्बभूवुरिति वक्तव्यं। एव हि पवमानादयस्त एवाग्नयो
दयस्तु धापि नित्विहोत्रेऽहुतः ते एव पवमानादय आहवनीयशरीराग्निवायुसूर्यरूपा
दुपासिता अनुपूर्वा स्कमेऽथमाया दुपत इत्या ग्न्याधीनामिव प्रादुर्भावामा रूपेण एव
नाधीनी सूरज्ञोलोऽपवमानादि द्वारको प्ययेव प्रमितिं एवाग्निसर्ग अनादिग्रामा ओं।
आदित्यः क्रमेण पवमानः। धा उ प्रास्त्रौ वायुः अग्निरपि परा भूरवः मर्द
व:

उर्वीमुत्यलो स्वश्चो लनूतस्वयमेव रत्रौ योवर्सन्तु इत्यर्थः॥ सकृत्वाऽत्र सो तत्र गो
तिनाप्रजाकामेन मर्त्यं च जिहासता अग्निमाधाय पूर्णाहुतिं जुह्वाग्निहोत्रं जुहोति तत्राग्नेः परिणा
मत्वाधानस्याग्निहोत्रस्य विपाकतिरिक्तो। अग्निहोत्रस्य वीर्यमपरः परिणामत्वाद्यातान
जुतो। स एवं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते। एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति तस्य परिणामे
यं यदस्य ताग्निर्ज्योतिरा मानंत्रायतसयो स्य एतं चिद्वा निमित्तिप्राजापत्ये दर्शनस्थितो जातेऽ
फलवचनमेतत्। सयत्रिष्ठि कथं पुनः कथं पुनः मर्त्यः सन् प्रजापतिः स्यात् कथं वा मृत्युमिति वर्ततेति।
अत आह न दृष्टायेरधिलोयन इति अनूरधिजोतस्य सर्वमुपपन्नमित्यभिप्रायः। शश्वद्वा एष न
सं नवती त्यजन्यापः एव कथं नीरजापतिर्जा वस्यात्। शश्वदित्यवधारणार्थः। शश्वदवश्यमेकीतन
रब यो ग्निहोत्रं नेन जुहोति स तत्पापीतरेणानसं नवति यथो के प्रजापतिसं नवमित्यभिप्रायः। त
स्मादिदत्यग्निहोत्रस्योत्पत्तिः। तस्य तु धर्मः स्वरूपं यो परिष्टाद्वक्ष्यातानन्वाध्यायीतपुनरपि
तस्मादग्निहोत्रं होतव्यमिति वक्ष्यते। तदिदानीं किमर्थं स्यात् तदप्युत्पादकं एवमेव चेदेतद्
एकोपाख्यानसंबंधस्तु समग्निहोत्रोत्पत्तिरन्या कथं मनुतत्यनेन नवीनतरको चाके
प्रजापत्यदर्शनं सा कृतिपरा। तत्र नादेवदर्शनमिति विशेषः। यो श्व प्राजापत्यं दर्शनं
राहुतान्तु पयो दपते। वृषा सं यजुकाहुति स्वयं एषामिवामेपंजापतिर
य

निवेचपूर्यीकृतोयथाग्निहोत्रे थयाद् तएव यत्रोवाध्रि जीततिचितद्वाएत [illegible]
किसा विरुद्धार्थेज्ञाने संशयः ते नोच तत्स्वरूपको विचारोन्नद्यते यत्प्रजापतिविचारितवा
द्विचारास्यजन्मवच सा प्रवृत्तिरस्मिन् कल्पेपुरुषोत्तरगतस्य विचारस्य प्राजापत्यो विचारा
नियोनिर्जीवतत्स्वरूपं कहंगविशेषाएते नान्यत्रापि प्राजापत्यो नैनावानीप्रापद्येतरगं
नावयो निवेदर्शितं चदितव्यो तवप्रजापति विज्ञानं श्रेयसिप्रशस्यतरत्वाशोजनततरपदो
उरुचानीत्यस्मिन्नध्रियातल्लिङ्गश्रुतेनाकथमवगम्यात फलसिद्ध्यक्षेनारुणः प्रजापतेर्त
सयोरैव मेन दिविस्पृसंगाधिव्याकुलवचनं ॥ ॥ सकृ वान्यत्र ॥ निनिचेः कृत्सोक्रुर्वन्कुर्वे
सयोस्वेव मेन दिदिस्सगाधिव्याकुलवचनं ॥ तस्मादाकृतिप्रनवाला

श्रीः ॥ अरत्नपाणिशाधेनवान्तात्तो निमन्त्रद्धि कंकतो क दोः संभृतः ॥ तस्मादाकृतिप्रनवाला यज्ञपात्रीयः पत्रपा
त्रष विकंकतानाश्यज्ञारोचिदतः कथंयज्ञियः । किंदयतः यात ब आह । यज्ञपात्रीयः पत्रपा एषावा
सौविकृते नाहेतीनियज्ञियपात्रियद्व्याख्यानेच मैतच्चत्वासंगिको विधिः एषावा
ङ्गिरोवस्याय ज्ञाहाधाक्षेत्र प्रकरणाउक्तो यज्ञोपात्रविषयोगम्यमानवारणेनारोमसंयुके चैयो
प्तनीतोद्राक्षादिप्यक्षपलाशादिभिः सोमपात्रे प्रबाध तिष्ठात । अग्निहोत्रेउ विकंकतश्रकृ अर्थं
शाखीतरावुगं तर्वा अन्या वाक्यस्मादाकृतिप्र नचन्नसमाधाज्ञिपइतिउपक्रमान्तुरो धा
दकरणाञ्च यज्ञशब्दो वाग्निहोत्र एववर्तीत । तथा वतएतान्यज्ञकतुसुनिरग्निहोत्रं
दर्शपूर्णमासौविति अन्नाग्निहोत्रयि यज्ञशब्दः प्रयुक्तः तथाप्यथातोयज्ञ वी पौर्णमा
धेत्रातद्वा अमुष्मिं लोकग्निहोत्रकृतमतीत्य ग्निहोत्रविषयएवा

ततो ज्ञायते । तद्विधिः सोमपात्रे ष्वपुरोधा इतिब तत एतद्इतिसत्त्वात्ये वृद्धो दित्यातनसंवेधः । ततआ
त्याद्यारादिवातीमाध्ये वीराविक्रोतामहाकर्माणा जातः पूर्वेन्नृतदृत्तिः प्राञ्जो वत्कोधुनापि
बतिनयमप्राकृतिजन्ये ॥ स्याद्रचामतो देवानामित्यार्च्यादिना प्राप्तिदर्शनामिति ह्यस्ये
३ ॥ शेषवदनंतउक्तेन ॥ तिय्यार्च्यादिनावप्राप्तिव्येवदृष्टनेनो पासीता ग्नि हात्राः तत्फला नि मि
रुचाप्रयादिता स्त्रउत्तरकर्माधिसंयुक्तेयेतावत्प्रजापतिनेनुप्रजापति तिर्हितानु वरानवामः ॥
ते तिप्रश्न रोच नार्थो निपातः वयमयाम नोनुचरेभूतीरु जामरुशति तपरि वच समुद्र इति
वाक्यशेषः । सामर्थ्यादिशक्तिः किंविदृशौ परिवार्यगायत्रेण साम्नाक्षीनः साम प्रजापति । यत्र
तद्यदिति समेनादाथ यन्न समुद्र इयं उ पृथिवी । आश्वतमसिन्नित्यासावः ॥ । तेहचा ॥ त्री यादृशो
तं गताअन्येरुप्य । यादि हिंकृलीनरएवमेवकृतमितिगम्यमानात्पुनरा साविंगच्छामहिति
तं धसयाज्रमुः ॥ दिवाआत्मा गच्छामाः इतिताः सीहूता । सोवलोकमध्ये एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री
तिवचनात्रागो दृष्ट्या । सेवत्रेडामानवी । स्वहावादेउवाम मानव्य ग्निहोत्रीति वचनान्त्सोहि
नीद्दशा नाइ अ ना वशा प्रिकृतवती ति गो हिंकारआर्षइति दर्शयति प्रसंगात् ॥ नादवा
विदास्य । कोजुति निसाम नक्ति वे हिंकार स्यादृत् या अ इत्यारु उत्तति । कलातरस्या
हिंकारं सामर्थ्य । हिं अभिमाहवारातिरेवगो वैसामाहि कार प्रवृतीनदपत्नोम
नानत्वचनं सएय यंग विनिमित्तभूताय हिं कारउपलक्ष्यत इति शेषः । तस्मादपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पत्नी वनीया। यस्माद्देवैर पि द्विकोऽज्ञाने नापह्नी वित। तस्मात् वेधाति नी द्विक चारा
निर्दिष्टा रूपकारदीनां लेनादि नि श्री दृष्टार्थ रूप जीवनाद्दी ह्री। न कोऽनु न्यग्ज ग्रा
न वाध्य कि कल्याणे वि व दितेन तद्द्रश द्धः प्रयोजनः किन्तु चैत्यपर्यायः। साधु पुण्य नि
त्यय मादि प्रयार्थं न दशार्थं वयमिह त्ये ना वार्थः उरूपार्थः प्रसंगात् के डिकादन्त्र व्य
त्यात। न ईक कल्या लोद्दलो सर्वोपकारी दैव यैजनितवं नो येगं जनितवंतः कथं। दृष्टा त्वी
५ कारितां नावदाह। यज्ञोत्ये वैयं। यज्ञसाधन मित्यर्थः। तस्मात् संरख्या मात्रं आव ण संरक्ष्य
ये सद्विगरनषड्ड्यादिति गम्यते। अन्नो ह्येव रुमिति दृष्टापकारित्वाद् इन्नामापादयति।
श्रीः। यज्ञदि नि यान मिति शाकादनाद्यपि गारस्य संरक्षणमव। उक्तं च मात्रं न वतीत्य ति
प्रायः। ननु चा नमहित मसादि संस्कृतमपन्न मग्निनमाद्दिष्टस्या। पथ्य त्वादाजस्य न
इति गंधवादित्य भिप्रायः॥। तदाह एतादृव॥ एतद्धैद मिति नाम यज्ञस्य गवां वसा क्षरणे द्व
अपि वि ते श्रेयसी। एकस्या पि श्रेयसा य न्ना मतदपि न युक्तो। सा दो जहीतेति किमुत द्वयोः
तस्मादतत्परित्तर सर्वाध्रुव णे कोन सादाउच्चारया त्वयो वै पात त् एण व्यवहारादि
त्यर्थः। एकेन साधु पुण्यमित्यादिना। साधुपनमति उपनामुकः॥॥ नाम्न राणि। मित्कुनी
याग्निरनुमस्यामिति ध्यानवाने तस्यै चोरतः प्राप्तिं वदाताद्र प वचन त स्य सार विश्व

कुरर कृसानि रक्षां पितृणा स्वचरतीए तत्पिंड रूपं हनिर्दिमिथ्यारन्ने अपहरेयुः तथा द्दति तत्र मा ने नुक नि
केजरीत्यर्थः। नवि म श्नुते नापहरंति माघ विलोडन इति ध्रुवुः विहितत्र मुकलक्ष नेमं विधते स
देवतीति। ननु लघु कनि भानं विहितं तद्वे रूपाणीत्यनेन मंत्रेण कर्तव्यमित्यर्थः मन्नि कित्व
मायावन जानं पितृणां रूपाणि प्रतिमुंचमानाचारयंतः। संतः पितृयदीयमानद्यास्य यानम्नि निर
२। शीनां देयं पूर्वे परापुरः। पिंडदानात्परामतः इदानीं मायावशात् निपुरः निपरणे न पिंडदान मयुक्तोः
तोन्नवेति। पिबंतु विहरेति। पराउरानिपुरइति। पराणि दूर्वान्त्पणत्वातेः सीयदातिलकेण नाव कि पि
बड्ड, व्रीहिः सवमनु रत्र पिंड विषये दाने वर्तते। अतएव लमाध्व लायनेन तस्यापि हानि तरी यावध
वीन पाणि रिति पुत्र पद निर्वचन प्रसंगे यास्केनाप्युक्तं। पुत्रः पुरुत्रायत निपरणाद्वेति। पर परा प्रसू
ताः पुरः शरीराणि येषां त पराउरा निकृष्टा अल्पानि पुरः शरीराणि येषां त निपुरः महाकाया अल्पकाया
श्चेत्यर्थः। एवं प्रपद रूप नवे षा असुरायेसंति तान स्मा ल्लोकात् पिंड पितृ यज्ञस्थानादग्निः प्रणुदाति लेग नाम
२ मः प्रणुदत्वित्यर्थः। र त्तो नि हृ रत्वम ग्नेः प्रसिद्ध मितिव्यवष्टं। अग्निहीति एवं निदधातीति। आनि य
दूपतेन अनेन मंत्रेण निरद्धमभ्यस दित्यर्थः। पिंड नस्य प्राच्यांगवे नो व नेज दैवियन्ते आवयेति उद
कमुदक पूर्णे पात्रे एकहल दौइ रयित्वो न्यत रस्मा मिद्धलुज्ञा दाइस्याद गञ्ज त्साव ने
नेजन मंत्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नाम निर्दिष्टव्यौ। हेयज्ञ रामेत्रूमम पितृ आवनेनि [illegible] कस्यमानंतिडं नो कु [illegible] अस्य व
त्रार्थेषि निजिरशो नपोवणयोरितिध [illegible] एवं पिता महप्रपितामह विप [illegible]
पिंडदाना प्राक्कर्तव्यतां दर्शयन्नेवोपपादयति [illegible] अशिष्यते [illegible]
तत्र षिञ्च उदकं [illegible] ददाति एवमेवापि [illegible] नवनेजनमित्यर्थः अथ [illegible]
फी प्रक्षिप्त संपादनं विधत्ते अथेति [illegible] नि [illegible] नेनछिन्नानि [illegible]
मानि खंडितानि वर्हीषि। पितृभ्यजाथानि नवीति एवं [illegible] विशिष्टानि [illegible]
श्री॥ नसमीपे छेदनं उपपादयति अग्रमिवद्यादिना अत एव ते [illegible]
देवानां [illegible] मनुष्याणां यत्समूलं तत्पितॄणामिति [illegible] छेदनगते [illegible]
[illegible] बर्हिः विधत्ते [illegible] दक्षिणा [illegible] आदने [illegible] पिष्ठ [illegible]
[illegible] उपमूलं सकृदाच्छिन्नानि [illegible] कालुति पिंडदानं विधत्ते [illegible]
[illegible] व्याख्यनेन सूचित [illegible] पिंडान्दद्यादित्यर्थः तत्प्रकार [illegible]
[illegible] तस्मिन्न हि [illegible] पिंडान्दद्यादित्यर्थः [illegible] मनुष्य [illegible]
[illegible] अनेन प्रकारेण [illegible] योमध्येन पित्र्यो [illegible]
नेतादूपरीत्यकथनेनोपपादयति [illegible]
[illegible]

वैयक्कवसायमारं [illegible] प्रातर [illegible] मन्नि [illegible] प्रथम भाग
कृतं प्रातरपि तानि वाहितव्यमेव मन्ये [illegible] प्रथमा [illegible]
ततः सौरी। अत्र च क्रममात्रमेव विधीयते न उपक्रमकालो [illegible] स्यादेव तेनु [illegible]
[illegible] कालो [illegible] सायमग्निमिति [illegible] देककालादवतानियं
मपि कालमंत्र नियमादवसेयं। स [illegible] सायं प्रातरग्निहोत्रे [illegible] तरतरकाल
५य मुक्तवचनाद [illegible] सोपि [illegible] सिद्धः तत्र एव देवतयोरपि कल्पः [illegible]
[illegible] मिति। सर्वभूतानि अस्यादिमया [illegible] इममेव लोकमग्निरुज्जयति [illegible] यावत्या
[illegible] सिं लोके देवतानाः सर्वा अग्निरेवत्य [illegible] ग्निरेवास्य लोकस्य [illegible] इत्यव
श्री॥ मितरावितरयोर्लोकयोः स एवं विधानिति। प्रजापतिमिति तप्रजापतिप्रजापति [illegible]
ऊर्जा [illegible] अस्यादय [illegible] सर्वं गामुत्पाद्य [illegible] स्याः पयो [illegible]
[illegible] मिन्नग्निसार [illegible] स्थूल [illegible] मिति [illegible]
[illegible] मेति नावदेव [illegible] श्यते। ततः [illegible] अग्निरसारः स्यात्। अ [illegible]
[illegible] प्रकर्षसार [illegible] उपपन्नमर्थमातरं [illegible]
[illegible] मासानुपलब्धे [illegible] [illegible] इति [illegible]
[illegible] नद्युयो [illegible] सः सन् सारः [illegible]
(मा ना)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निंद्रि स्यान्॥ न तो तु हिता उपासीताग्नि हो त्रा: कल्पा रावि [illegible]
कं भा न जिका मे दिति मन्यते॥ न तो तु हितद उज्जुरवा मा हा [illegible]
कान ब्यति प्राग: के लोक [illegible] अथ ना यको [illegible] नि [illegible]
पर के लो [illegible] नाय क सो द्विती या य क से [illegible] व्यर्मता सा [illegible]
उ न र्यो ष्यती त्यु दु दिन्या नुवर्तते । म नु [illegible] का [illegible]
[illegible] तेन स्मा एव [illegible] तोर्थ ति ते नो वा कं न [illegible]
नु [illegible] पितृ येव तो [illegible] कथं पुनः स्वय मु प यु [illegible] मा ते [illegible]
[illegible] प्रजापति मे या [illegible] वस्तु मु द्दिश्या [illegible] मा द ने [illegible] मपि [illegible]
मध्य मि ति [illegible] निरुवा चे ति जन [illegible] मनि या म [illegible]
पान निकार्थी॥ स [illegible] ॥ अ [illegible] ती ति [illegible]
ते [illegible] यमानस्या पय [illegible] । विना [illegible]
व प ति [illegible] दर्न या व [illegible] नो प [illegible] न । [illegible]
[illegible] प्रातः [illegible] वा य [illegible] तदा [illegible]
तिरोषः । [illegible] ती त्य त नु [illegible] वा द तस्ये ति [illegible]

उ [illegible] नी दि [illegible] वा त र त्य वं वि [illegible] सी त । अग्नि [illegible] मा [illegible]
हार: । स एता मेव प्रजापति [illegible] । या मे ता एते जानीया: कल्पां ते प्रजापति [illegible]
ते [illegible] लो [illegible] भवति । या व स क [illegible] गच्छति [illegible] ना व [illegible] आ [illegible]
तव्यमिति अग्नि हो त्रो त्पत्त्य प सं हार [illegible] ॥ ॥ इति द्वितीय ॥ एकपादि [illegible] ॥ [illegible]
यादत [illegible] न म ग्नि हो त्रे एतस्यातः पर धर्मा [illegible] ते न [illegible] रका द शा [illegible] मि ता नु दि त [illegible]
यते त त्रा [illegible] दर्शना [illegible] प्रसंगा [illegible] रणाकाल: तु यो [illegible] अग्नि हो त्र साधनम [illegible]
म त्रा स्तव नीया भिः [illegible] पत्या [illegible] यात । मर्त्य [illegible] किं । त स्मि [illegible] परमा [illegible]
[illegible] नीया ग्नि: [illegible] प्रजापतिना [illegible] अ [illegible] मन्यस्यो य [illegible] दि त: यस्मा [illegible]
कर्थेय [illegible] स्मा एतस्या ग्नि हो त्रा [illegible] प्रजापति ना [illegible] साधनं त [illegible]
सार [illegible] ग्नि र ग्नि हो त्रा [illegible] नान्य: को [illegible] प्राप: यो ग्नि: प्रजापते [illegible] सा [illegible] दग्नि [illegible]
श्री:॥ [illegible] तस्या पोष एव सा रस्त न [illegible] सार [illegible] न त्र कोपि [illegible] सूर्यमिद [illegible]
॥ [illegible] ॥ य [illegible] मि त [illegible] ति [illegible] न त्र को [illegible]
[illegible] स्थूल दृष्टि [illegible] प्रविष्ट सति [illegible] नी [illegible]
मति ता व दे व [illegible] स्यात । [illegible] सार: [illegible] अ [illegible] सारा नु पल [illegible]
प्र [illegible] सा र [illegible] स्य व दर्शन [illegible] मा नो ग्नि: [illegible] सार सं [illegible]
[illegible] स्मा द सूर्या ग्नि हो त्र मि त्या [illegible] दर्शनम् [illegible] ए वं ता व द [illegible]
न मुक्तं अथ प्रजा [illegible] विना [illegible] दर्शन [illegible] अ [illegible]
[illegible] ति । [illegible] नि [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१० उतश्चास्याग्नावनुप्रवेशः सत्यमुप॰ ... हैमीयते न मलनेन मग्नाग्नावप॰ ... न तेन
नुपलभ्यातानवाग्निर्हि सोरान्तेजः संहृतान्न ... तेन सौमोप्रविशतीत्युच्यते तथा च नैवम
त्यामाप्रविशति नदा सूर्यात्मकमध्यात्मिकं वा दुष्टं न ... जो हृदयन्न पसीदृक्रियात नन कायोत
विष्टं नवति च दुरपि च प्रविशति स चैत्ये वेंद्रियाणि प्रविशंति तान्यात्र प्रज्ञा इत्यर्थः नान
लिङ्गिहि लिङ्गादिशिरः ईलिरन्त संकोच गमो सेके विना मुप संहृतेन्द्रियाः प्रज्ञा रात्रौ रोता
इति कार्यानावेनइंद्रियाणामुपसंहारो दर्शयति। अपपाय स्वादारा विनिवर्तीति शेषः ...
ती आदित्यैकस्य ... रएव हि लो किकागनी एवं प्रजा अपि सु प्ता स्त्रियो नवं ति ... राचारपि
कुर्वितं न कथं स ... न नु का रिता प्रज्ञानी नेपदोषः आयं याताने छेरा ते निशिस विना ... लाग्नि
श्री ग॥ लने प सी हा अप मिश्रायाम पिरजन्यी ज्योतिषः ख्यातः ततः किं प प क्रसमयेनेन नीव त्य मरत आर
॥ सयस्ताय॥ अग्निज्ञरोति। आशयं तितर्पयतीत्य निप्रायः अग्निकरोति प यद् आर्ते ने न विकरोति नि
वाजी नीत्याहारस्य नूनवचनं विकारास्यापि कुश कर्म प्रसवपेतस्मादिमेगनाञ्जि वायु विकरणात
येत इत्यर्वस्वप्नाः प्रजा अग्नैत्यादियान्न पुनर्न प्रबुध्यंते एवमभि दिव मादि ... त्यास निना पि विधा
उदयामर उन रूपति स्तातैति इष्टव्यं॥॥ अथयत्प्रातरनुदित उहोति॥ सूर्यदिवत्यामाङ्गतिं न देनमर्के
चक्रमनंप्रजनयति। सायं ध्रत्य एवानजः तेजश्री सूत्वा वि भाजमाना विलसद्रश्मिजालो वनव
उलमात्रो ह्यलः आदति शब्दवश्यमेव नादित्याय दियेजमान दर्शनं न्ना स्मिन्नुदितकाले
अर्नेनुजुयातस्मा रतीसोरीमनुदिति उराती त्येव मुपसंहारो द्रष्टव्यः॥ नथाप ...

यदिति। गर्जरूपणाग्नावस्थितैस्सूर्यैरात्रिस्तिरएवतिरो हितमाह्लादितै करोति।
चेः दिरइहोति। लौकिकगर्तस्य ... देशाह्नो क्राः एवं गर्तरूपत्वं प्रतिपाद्य
दयति॥ सयदिति। गर्तसंतमिति। अस्तमायां ... ई सूर्यस्याकाश वस्थानाज्जन्माद्
४ग र्दे ४ तु अग्नौ रूपेण प्रविष्टं तमस्मिन्होमं ऊर्वनपरस्मिने दिवासपुनर्जनयि तुं वर्द्धयति॥ सयं
यस्मान्न नीमूलस्य सूर्यस्यरात्राव ग्नि होत्र हविषा वर्द्धनी तस्मादवतञ्जातीयाइतरग
कुर्वन्तो पिज्ञेयंति वर्द्धयंति। एवं सायं होमस्य गर्तस्थिदि हिरुत्तामभिस्यय ... तहोमस्यतज्जि
ग्रंथ संख्या॥ वन्तस्य ततः प्रागेवानुदितकर्तव्यतामाह॥ अथयदिति। अन्य प्यतिरेको नाग्नानरा
उत्तामुपपादयति॥ सायमिति। तेजो नूवेति। आङ्गत्या वर्द्धितं तेज ... त्यर्थः साध्य
मवेत्यर्थः उद्यतः सूर्यस्यातजः शानिं ... नोपपादयति॥ सयदिति ... भाप
पात्ते जः प्रतिबंधकाभावात्पादित्यर्थः एवं सूर्यस्याग्निहोत्रहोमात्यापनिमोक्ष
षापि प्रतिपादयति। यथाहर्यो ... इति। विहिस्पष्टं तइति। अनुदितहोमीनस्यैत्यस्याद
र्थयथा प्रत्याजनस ... सज्जी तत्र नेतेइत्यर्थः सायमग्निहोत्रास्यातत्रनीयं
वि॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मन्त्रि

कर्त्तव्यमिति विस्मिप्रे ... सिद्धैर्वा ॥ तिं सद्यः प्रातर्मि । आहवनीयमुद्धरते । ति
ये दित्यर्थः । एतदुपपादयितुं ... नानैत्रं तितादवानामागमनमाह । एतेवा इत्या
यैर रश्मया विष्णू देवाः ॥ अथ यत्य ... रजनी नानुदयेवस्थितीः सूर्योस्तं ज्योतिः स
वाँ तं ज्योतिः ॥ स प्रजापतिर्वाँ ... ज्योतिः प्राजा ... पत्यालोकमिंदाम ...
त्यर्थः । तस्त्रमयात्यागवस्थिता विश्वे देवाः अग्निहोत्रिणो यजमानस्य ...
६ अनु गताः आहवनीयानुद्धरणात् । सत्याश्रयाजावाल्मिचैनीता उक्ते ... आहवनीयात् वृ
नीगा इत्याह ॥ स यस्यानुद्धृत इत्यादिना तद्वा अस्मादिति । आगतानां देवानां अपगमनी
८५ मानाय तदग्निहोत्रं व्यृद्धं ... विगतर्द्धिकं भवतीत्यर्थः । तस्यानुव्यृद्धिमिति । त
व्यृद्धिमनु --- यास्त्रैवीवद यस्मनावदात सार्व अनुद्धृतमाहवनीयमग्निलक्षणं ...
१० जु तिसर्वत्र निंदंतीत्यर्थ ---- थेनाग ... तेनेति । आवसत्यस्मिन्नित्यावसथमा
मेन । आयास्यं तं श्रेयो सं यत्था ... सीतं ... मयात्यागादहवनीयोद्धरण
... तं इति निर्वि ... इत्यामनेपदं ॥ स य सायमित्यादिनिगदसिद्धं ॥ तस्मादुदि

... पाथ्यं तपाद्गोरिति पश्चा द्विपादश्च उष्णा दश्चाद्भि ... कामादि पादी ... उ ष्पदाश्रीदिपारी ...

यस्मां ... मित्यादि । यस्मात्सूर्यरश्मिरूपा विश्वे देवा उदयात्प्रागग्नावासाते उदिते
तस्मादुदयात्परं प्रातर्होमं कुर्वतामग्निहोत्रं विच्छिन्नाम वजवति । कथं विच्छित्तिरित्य
सूर्यं ३ शून्य मिति । यथा आनात अतिथ्यो गृहादपगतसतितदावासस्थानं शून्यं । प्रतितं त्वर्षणी
माद्वरे । एवं जवाहवनीयाद्रश्मिरूपा पशुदाच ... दितं सूर्ये प्रतिगतेषु तदुदेशेनाहवनी
एताव्वैवास्तमितानुदितहोमो प्रकारांतरेण प्रशंसति । द्वयं वा इदमित्यादिना ॥ देवानां स
स्वरूपं तसदित्यर्थः । किंतदम्लिं किंवामूलमित्यनये दर्शयति । परा वामूला इति । जंगम
रहिताः स्थावरा ... दयो मूलयुक्ता इत्यर्थः ॥ एष रस इति । दीरात्मकोरस इत्यर्थः । उ
स्येति । मूलस्य मूलेन य निष्पन्नस्य सर्वप्राणि जीवनहेतोः दीरात्मकस्य रस ... गीप्र
स्यो नुह वानि । पश्चादुपयुक्तो शोद सर्ववयमुपजीवाम इत्याननाभिप्राये ... ग्न
३ त स्य प्रयोजनमाह ॥ स यदिति । अतो होमानंतरं रात्र्याकालेन यदश्नाति तत्लवृत्तितस
वति ॥ निरवत्तबलीति । निष्कृत्यो बलीनलिरेंबरागो यस्मात्तं निरवत्तबलि । एवम
तो छिष्टास्य वराश्चयिता ... भवति ॥ प्रातर्होमेप्येवमाह ॥ अथ य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रौ॰ ३

ज्ञायेत कृष्णेनी संस्थितं वै प्रतिपादयति। मदाङ्कुरति। अन्ये ज्योतिष्टोमादयो यज्ञा
स्थी व यत्तु द्वादशसंवत्सरा सांध्यं सत्रं तद यवसानवदवा अग्निहोत्रं तु अनंतमसाधनत्वात
३ त सायं हीति। अस्त्वेवमग्निहोत्रस्यासंस्थितत्वं। किं ततइत्यत आह। तस्यानुपस्थिति
४ प्र॰ परिसमाप्तिरहितः। क्रिया अनुपस्थितः। अपरिसमाप्तिः। सर्वदा तद्युक्त इत्यर्थः। एवं
विधाय तस्यादाहनानंतरमग्नावधिश्रयणं विधत्ते। तद्दुग्धमिति। शृतमसादिनां पक्वं
औ॰ ग्र॰ येत्यर्थः। शृतं पाके हितइति निपात्यते। कियदवधिकः पाक इत्याशीक्य न तत्र के मतम्
"केइद॰ रिति। यर्हि। यस्मिन्नत्ययन्दतं। पाकवशाउज्ज्वलतं बुद्बुदवद्भवति। तर्हि तस्मिन्काले
"कालेऽ व स्थापन्नेन पयसा जुहुयादित्यर्थः। तादनुस्मिन्निधिश्रयणानंतरमाह। नद्धाइति। उपदाह
जील अग्नेरपदाहः। कोदोष इति। तत्राह। अप्रजेहेति। रेतः। संभृतं ह्येतत्पयः। तन्नोपदग्धं अप्र
५ सू नशीलं प्रजोत्पादकं न भवतीत्यर्थः। कथं तर्हि होतव्यमिति। अधिश्रित्येव। अधिश्र
उत्पातः। न तु पाकेनोदेतं कुर्यात्। ननु शृतस्य होमयोग्यत्वं नास्तीति चेत्तत्राह। य
रेतस्वीत्याम्नातं। तस्यारेतः प्रासिंचत तत्पयोऽभवदिति। तयाचाधिश्रितस्यादा

२ अपः प्रणयतीत्यादि... तदस्मात् पाश्चात इतवाइति। उदकस्याधिश्रयण
अतश्चाग्नावधिश्रयणमात्रादेव... तत्र भवतीति तद वस्थानेव जुहुयादित्यर्थः। तदवस्था
दन्यो गेणावाश्रुवं प्राकारयतीत्यर्थः। वत्सुधर्म विहितं हीति। चतुर्थ्यः स्तनेष्वाउग्धं
समिद्धहोमाय। या वा इति। समिद्धाग्निहोमाग्नौ उन्नीतपयस्कायां वेकं कल्यं विए
स्मिनिधाय गार्हपत्यादशादाहनीयं प्रतिगच्छेदित्यर्थः। गत्वा च तस्मिन्नाह। वनीयाप
मनुपसाद्याग्निं अनिधाय ह स्तद्वव हवि माकृतिं जुहुयात्। होष्यनुपसादयती
नृद नेने त्तिरीयके समाम्नातं तदनुद्यं तस्यानु कृतो दृष्टो। तन्नोपसादयति। स यदुप
... रानिदध्यादिति। लोके नुपविष्टस्य पुरःस्थितं पात्रमववाधेमध्ये भाग
... एवं तदुपसादनमित्यर्थः। अनुपसादनस्यानुगुण्यमाह। यदनुप
उत्तानुपसादनपुरःसरमव... निधाय जुहुयादिति विधत्ते। ...
त्यनुषंगः। एवं अनुपसादनोपर दनलक्षणधर्मान्तरं दर्शनं आउ...
हतीर करोतीत्यर्थः। एतत् अनुपसादनो वसादनेन प्रकारान्तरं लक्ष्यति। म...
न्ति। प्रर्भनेदनप्रकारान्त्यर्थः। ... मार्जनप्रासनेन प्यपना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सावेद्धि रिति। विराड्वै यज्ञ इति। सर्वे [illegible] इति सूत्रस्या [illegible] मस्य उक्तिः। तत्रो
यज्ञस्य विराट्त्वमित्यर्थः अनया [illegible] मार्जनं प्राशनयोर् विहितयोः स्तो
विधिरुन्नेतव्यः। तेषां होमोपमा [illegible] नानानुपयोगमाह। सयदिति। देवा
श्च नाग्निहोत्रहविषोपचिता [illegible] सर्वदा विद्यंतस्य [illegible]
प [illegible] मार्जनेनौषधीनां [illegible] द्वितीयायष्टमी [illegible]
यज्ञेन चात्तकाइति" अनन्वात्तका। नागर [illegible] ताः पराभूताः स्यलु [illegible]

श्रीः। सर्वाः प्रजाः ता यज्ञमुखे सर्वयज्ञानां मुखत्वात् अग्निहोत्रे यजमान आहुतिं आगयुक्ताः

८ धीत
[illegible] हिंपिश्नी नागइति" तत्राह" तेनोदकेन। मनुष्याननु मनुष्यैस्तया यतो गवा [illegible]
निव कारणेन मनुष्यद्वारा नागयुक्ता इत्यर्थः अस्याग्निहोत्रस्य होमस्य यज्ञ त्वं
यज्ञ त्वमुपं न्यस्यति" तदुहाबावेति। न खल्वग्निहोत्रहोमो दर्शपूर्णमासादि यज्ञवद्व
मंतव्यः। अयं खलु पाकयज्ञ इत्युच्यते इति शाखा वाक्यसमाप्तौ। एक तदुप [illegible]
इदं खल्वग्निहोत्रे वक्ष्यमाणरूपं [illegible] सुच्य वदानादिकं केवल यज्ञधर्मः। अ

वृत्तिर्निर्गत्या। आ [illegible] निर्लेहनादिकं पाकयज्ञधर्मः तस्यास्याग्निहोत्रस्य पा
कित तदित्यत आह। [illegible] तत्पाकयज्ञियं अस्याग्निहोत्रस्य रूपं परार्थ्यं [illegible]
मित्यर्थः। "सेयत्यादि। अग्नौ द्विप्रकर्षायामाहुतिं प्रजापतिः सृष्टिकालप्रथमं जुहोति
होत्रस्य सर्वाहुतिः। अनंतरं चयादाते अग्निवायुसूर्याः पश्चाद्दिवा [illegible] अव [illegible]

८ एषा द्वितीयाहुतिः इत्यर्थः। तत्र सर्वाहुतिरग्निहोत्रस्य प्रथमनादेवताप्रीतिकरीत्याह।"स
उस्विष्टकृद्धानीयेत्याह।"अपयेति। एषा हि दिगिति। स्विष्टकृदाहुतिरुत्तरार्धे होतव्य
इति पादिते। आहुति द्विवंत्रय्यास्ति। तन्मिथुनायेवति। तद्वयमित्यादि। [illegible]
कमं चूतं वियन विष्ण्वाद्यत्यादि वक्ष्यमाण [illegible] मिदं [illegible] तदेतौ [illegible] कालाव
दाम मिकालावछिन्नौ एवं [illegible] आगा [illegible] गो [illegible] त्रावव्य
श्चेति वर्तमानानागतको [illegible] अविधं तद्वयमनु तत्र [illegible] यथा [illegible] मते
[illegible] र्थः। अथ तयोराहुत्योः सम [illegible] कवां मत्रक द्वे विक्षस्य नरिन [illegible] विष्यदा [illegible]
अद्धानद्धा रूपत्वं च विदर्शयति। आत्मवद्भूतमित्यादिना। आ [illegible] स्वप [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्वलादं आत्माधाह्निवा एवमात्म ... भूतस्य च अह्वात्व साम्यादात्मत्वं मिति
ज्ञेवत्त्वविध्यदितिप्रतिज्ञा तदुपपा ... दनमनह्वा ह्नितद्यत्यादित्यादि। अनह्वाउ
रघ्रत्यदेवसाम्यात्तादात्म्यमि ... र्गः। एवमात्मैव जात मित्यादिपु ... तरेसु याेः
न कालः। श्च इत्यागामिकोल ... रूपणाद्ं। नह्वारूपेण चाहुती स्तु चातार
५पा आर्मेत्रेविधत्ते"सायंत्यादि ... ती ... तादिरूपौ पर्यं आत्मानं त्रातिपर्वाह्नि
एः। मं चापि स्पष्टादवत्ता त्रकाशकत्वा त्तर्थ्यति तां पूर्वाहुतिं मंत्रेण जुहुयादित्यर्थः। ज
श्री ॥ जु निष्यमाणा नागताद्यात्म कप्रजास्थानीया। सा चनिह्वा रूपा। अनेत्रकत्वमपित्त
साहोतव्येत्यर्थः। कालद्वयेपि पूर्वस्या आहुतेः कारणमंत्रौ दर्शयति। सजु होतं
त्यरूपत्वमुपपादयितु मर्थसह्वावमाह। "यदाही त्यादिना। अस्तंगतः सूर्योग्निामव
ति। रात्रावग्निर्ज्योतिरूपो भवति। उन रुद्यंतं सूर्यं अग्निरनुप्रविशतीति अह्नि
ल ९ भवति। अतश्च कारद्वये अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योति रितियादतन्मत्रवाक्यद्व
सत्यं। अनयोः ... तहोमयोः ब्रह्मवर्चसकाम ... कारि मतो वन्यासपूर

तदुत्हेतदिति। अग्निर्ज ... ः सूर्यो ज्योति रितिच वा रोचर्चः शब्दानिप्रेयासत्येन स
स्यां मत्रास्योजुहुत ... स्यवा ... तजः संपद्यत इत्यर्थः। तदुक्तं कात्यायनेन अग्नि
सकामस्येति" तदस्यै ... त्यादि। तत्रस्मिन् होममंत्रो प्रजननरूपमिव रूपं विध
वेयं मध्ये च ... तदेवता वाचिपदास्यां परिगृह्णाति। ज नयतः परिग्र
जननरूपंअतो ग्निर्ज्योति सूर्यो ज्योति रिति मंत्रयोः प्रजननरूपसह्वा वा ता स्यां ... होम
ल वतीत्यर्थः। तदुहोवा चेत्यादि। ... कस्य ... ः खलकिः जोवलइति तस्य ... नाम ... भवति।
तिः आदस्य देवतावाचि पदस्ट हीतत्वात् रेतः परिगृहीतमंतरवास्यो ... अभिवृद्धा
प्रजारूपेण ... त्पद्यत इति दोषापन्यासः। ... त्यादि परिहारः अग्नि ...
सायं ... नेनवह्नि जुहुयात् तेनग ... तो ... बति ... तिः सूर्य इति आ ... नम ... ः संति
स्य ज्योतिः ... स्य ... तत्र ... ति मर्नो बहिः प्रजातो भवति तत्प्रजा
वितदिति। अग्निर्ज्योतिरिति मंत्रेण ... दध्याबेव संतं सूर्यं जुहोति। तथा
नः। प्रातः कालेतु सूर्यसंतमग्निं जुहोति। अतः सूर्यो ज्यो तिर्ज्योतिः ... इति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मंत्राभ्यां होमः स्यात्सिद्धायः तदुदितहोमिनामित्यादितत्र विशेषोऽर्थः। उदितहो-
मिनां संभवति। कथमिति चेत्। उदितो सूर्यो पूर्वस्तंगात अग्निर्ज्योतिः प्रका-
ति दितत्र आग्नेयात जः संजातः सूर्यो स्वप्रकाशो वानुवर्त्तते। तस्मात अग्नि-
तिरिति मंत्र निर्बंधः स्यात् ... तद्धोमः ... सूर्यो ... ज्योति
र्वेरूपो निंदा नास्तीत्यर्थः। तदुदितहोमस्य एवं श्रेयानित्याशीः ...
ये६ त्परिवर्जिता यद्यस्मादग्नेश्चाद्भास्योपि स्वाहुतिता स्यात् तस्येद ... ध्येय
श्रीः॥ उ अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिरिति निश्चयमांत्र वेन सर्वत्र दानं विनं तं ... आनातिद्वनात्
वास्य पक्षस्य निंदत्यर्थः। एवं निंदां प्रदर्श्य अनिंद्यपक्ष ... कांतरमाह। अ ...
कृता प्रदीपाय मन्त्रिद्धहो त्यग्निर्ज्योतिरिति सह्नरिति विति ... न सवि ...
प्रत्यक्षं जुहोतीति ... प्राणो हविः सेवमानोऽग्निर्वितु कामयतामिति प्रतिपा-
६९ मः प्रत्यक्षं विति ... काश्चादिलक्षणं प्रमित्यर्थः। प्रातः कालीन ...
ऊनशिष्टस्य छाली ... पयसो ब्रह्मलेन पानं विधिसुः सतोन्यए ...

... यदुरिति ... ति। तदहोतुरित्यादिना। अथ यत्स्थो मिति। अग्निहोत्रहोमसा-
यदुरिति शिष्टं तस्य वहिः प्र ... नीतिप्राशने विहितं। यजुस्थाल्यामवशिष्यत ... ना
तत्र ... तो यथा परीणाहइति परितो नद्वे परिश्रुतं धन्यपूर्णे ... ट्स्याप रिस्थानं यथा
निर्वापयितद्ग ... न शेषः। किंतु पुनरपियागांतरयोग्यमेवाएवामवतत्स्थाल्यापय इत्यर्थ
चोद्धार्योरवनत्पानमिति नियमाभावात्कः कोपि ब्राह्मणस्तत्पिबदित्यर्थः॥ ७॥ इति सायण
विरचितमाधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनयतपथब्राह्मणे द्वितीयकांडे ... ध्यायेषु
ब्राह्मणे॥ ८॥ अथान्वुपस्थानं विधिसु सेषामग्नीनां देवतारूपतामाह। एतान्हि ...
जमानो विद्यते तस्मिन्नेतावदयमाणा देवता निवसंतीति। ताश्चैंद्राद्याः नलो नैषध इति
देशाधिपतिर्नलः प्रसिद्धो राजा एतश्च सांगमनइतिसंत्योग्निरुच्यात अस... वद-
एवमुद्दिष्टानां स्वरूपप्रतिपादनेनेत्यादिना कियात। अन्वाहार्यपचनयानि-
नेषिध इति निर्दिष्टः। निषिध ... राजे ... यचनलस्य दाक्षिणाग्नेश्च
होत्रहोमकाले एतमं न्वाहार्यपचनं ... स्यादक्षिणतः अहरहरार

गच्छतीति लोकप्रसिद्धिरित्यर्थः। एष एवानश्नन्निति। एषस…
इति व्युत्पत्त्या अनश्नन्नासीत मनसेत्यक्षरं आगमन इति। गार्हपत्याह…
वसथे परावर्तते। एष एवासनं तस्मान्नोसवहेतुत्वात् पांसवः। तस्म…
दि नाम् अग्नीनीन्द्रादि देवतात्मकत्वं प्रतिपाद्य एतद्वदितुः फलमाह। सय इति। तेषामुपस्था
न्यत इति शेषः। आहवनीयस्य समीपे यदवस्थानं मांसनेचान्त्यान्नस्मादवोपस्थानमित्य…
तिपरेत्य आहवनीयागारात् प्रतिनिवृत्य गार्हपत्यस्य समीपे यदासनं शयनं वा क्रियते
श्रीः॥ स्थानं। संव्रजन्निति। पश्चाद्यांतरप्रवसति यजमानः अहरहः पाकसमये तस्य…
यमन्वाहार्यपचनं स्मरेत्। नत्वैव तं मनसोपतिष्ठेत तदेवोपस्थानं। अग्निहो…
संपद्यत इत्यर्थः। सन्धायामासित्वेति। नोजम…गेव मुहूर्ते सन्धायामुपविश्य पश्चादाय…
९ नाश्रा यातां परिगमनं करोतीति तदासनं तस्य सन्ध्यागतः उपस्थानं। उद्धृतमस्मा पनिगमं नाम…
पस्थानं यदेतदन्वाहार्यस्याहरहर्दक्षिणत आहरणं तदुपवसथ एवाहनि कर्तव्यं
विस्तुराशहयजमानं…त्य इति। अहरहराहरणाय यजमानस्य त्वानुदहसंधि…
अन्वाहार्यपचन इति यागिकी…

हार्यपचनोपस्मिन्…न्यग्नौ वैकल्प्यः। तत्रैवोपवसथे हनि तस्याहरणं कर्तव्यमित्यर्थः।
सप्रयोजनायेत्यर्थः। पक्षान्तरमाह। नवावसथ्ये वेति। नव आवसथ्यो नावसथ्यः…
२९ मन्वाहार्यं वचनमाहरेयुः। आहरणप्रयोजनमाह। तस्मिन्निति। युद्धुतदिति। वक्त…
पय एव तस्मिन्नग्नावधिश्रयितवे अधिश्रयितुं ब्रूयात् उमर्थे तवित्प्रत्ययः। एवं चान्वाहा
हरहर्दक्षिणत आहरणमित्येकः पक्षः। उपवसथ एवेति द्वितीयः। नवावसथ्य एव ति
…तीयः। आहरणमेकेषामुपवसथे नवावसथ्ये वा तस्मिन्नपचेयुरमांसं पाक्यं…
धिश्रयितवे ब्रूयादिति। एवमन्वाहार्यपचनस्य न प्रति दिवसमाहरणं कि…उपवस
सथे वेति यदुक्तं तस्य फलमाह। पापीयानसइति। अन्वाहार्यपचनाख्यस्याग्नेः…
तस्य प्रतिदिवसमाहरणाभावात्…नुर्दर्शो भवतीत्यर्थः। अथाहवनीयाग्नेः
३ स्त पत्नीत्यस्त्र…देवतारूपत्वं…कलापो कासाम्याभ्यां होमकाला
दिना। काष्ठैः समिद्धो भियदा प्रथमं…धमायमानश्च भवति। तस्मि…
को भवति। यथेमा रुद्र इति। यथा…रुद्रः इमाः…

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नघातमिव ता सां वजानां [illegible] तहितः स्मिन्न सं [illegible]

य॰ ३।२ येयमिति। यः कामायत सजायमान [illegible] वस्थस्याहवनीयावस्थात्मकं

[illegible] अथ यत्रेत्यादि। प्रदी [illegible] नीयावस्थायामाहवनीयावस्थात्मक

णाधिष्ठया पीयसीः प्रजाः आमाये: पा [illegible] र्ट लक्ष्मिवज्ञवति। तदुदयमपि सद

दत्तेत्यर्थः। उद्येधूम इति। अस्यान वस्थायां आहवनीयः प्रदीप्ततरः सन्नु [illegible] धूम मो

६ त नवलन्नेत्येवं शाद्वायलदेव स्थानि रिङ्क्राला कइत्यर्थः। उदितनरामि त्यादि। का [illegible]

श्रीः आम्यातान्मेरर्चिः पतितरां निकृष्टतरामिव। ऊर्ध्वगमनं परित्यज्य तिरश्चीनियेन्ना मि

दवंस्थापन्न आहवनीयो मित्रइत्यर्थः। एतदवस्थ होमयान्यम [illegible] कारिसों मा [illegible]

ति। ब्राह्मणस्य जे येमानस्यायं होमकालइत्यर्थः। अंगार [illegible] राश्याकर्षेत [illegible]

मुनि वृत्तो आक्वलमंगारा ऐदीप्यीत। उतस्यां अवस्थायां एषोग्निः परब्रह्म लकोर

तेषामेकमित्यादि। एतत्प्रीरूढाद्य वस्था विरु [illegible] शेषाणां मध्ये एकसंवत्सरपर्यंतं नि

यदियजमानः स्वयामवाग्निहो [illegible] डाकइदति। अन्यावा [illegible] ष्टुडिके याद्य [illegible] र नियमः। यस्तु [illegible]

व ३

अन्यथा प्रतिदिवसं प्रकारां तं [illegible] होतीत्तस्य दोषदृष्टांतपुरःसरमाह। यथेति। अतो [illegible]

दिकं खनन्नन्यद्व्रीहियवादन्नंवासंपादयन्। सामि अर्द्धकृत [illegible] यथा निवर्तते। एवमेव [illegible]

हवनीयमित्यर्थः। संवत्सरपर्यंतं निरंतरमेकं पदं [illegible] वीता यजमानस्यो दिष्टफलप्राप्तिमा

इति। सार्द्ध सहतं निरंतरायेण यः संवत्सरं जुहोतीत्यर्थः। सिद्धमन्यत्। अन्वाधानमप्ति टण [illegible]

यतीत्यर्थः। सर्वे नि [illegible] क्तिद्व्ययोर वशिष्टस्य चोत्तरोत्तरं न्यस्वे विध्य य [illegible] पादयति। सो [illegible]

दिना भाग्योत्तर्वतीति। [illegible] तद्व्याः प्रजा जदतीत्यर्थः। तद्वै समृद्धमिति। यत्र खलु लोकृणामल्पीय

दिना भाग्यो [illegible] वंतीति [illegible] ॥ सायणाचार्यविरचि [illegible] तमाधवीये वेदार्थ

ोग्यसंपत्तिर्यसीन तत्खलु समृद्धमित्यर्थः॥ छ॥ सायणाचार्यविरचि [illegible] तमाधवीये वेदार्थ [illegible] ॥ छ॥ द्वितीयः प्रपा

को शमा [illegible] दिनरात्रप्यक्र [illegible] ले द्वितीयकाडे द्वितीया ध्याय [illegible] द्वितीये [illegible] ॥ छ॥ द्वितीयः प्रपा

कोल॥ [illegible] ॥ अत्यनयो गार्हपत्याहवनीययोर [illegible] रूपस्थानं विधित्सुः [illegible] आ [illegible] नानि

३ ४ समुच्चित्य क्रमेणाह। यच्च वाइत्या [illegible] अदिनाय दास्त्र लु प्रजापतिः प्रह्यः सृष्टवान् [illegible]

इत्वा [illegible] ससर्ज [illegible] जातोग्निः सर्वमिदं जगत्दग्धु मुद्यु क्तो बभूव [illegible] ती [illegible] दं सर्वं जगद्दग्धुं [illegible]

ताद्दिनगिति एनमग्निं सोंति निमा [illegible] यादि। अतितिदोमाणः प्रजास्त्रि श्री [illegible] बिति।

मानः कर्माधिकारिणी पुरुषे अनिजगो [illegible] र्थः। उत्ति गम्य किंतु क [illegible] तानिति। [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तिनि देसादुंवाक्कामि निगदसिद्ध मन्यत... मग्निनाश्यतिं तयेत्यंगीत्युत्य
तमितिदर्शयति। एवमग्न्याक्षने नेतस्य... नन्तरणं विक्षतस्य मरणात्प्रागुद्वासने निः
सामिमध्यावद्यग्निरदा सयेदं विसर्जीयते दस्मै यजमानाय सोग्निः सानि आर्ध ग्लानि
वनि। सयच्युत्यादि इतिलोके योयमग्निः सोग्नि भुक्त्वा यजमान ग्लानो हेतुर्नवनी त्यग्नि
रणां नमग्निर्धर्यइति निगमयति। तस्मादिति। यत्र नमग्ना विति एनं मतजीयमानो प्रार्थ
विधिना गोत्रकिपतीत्यर्थः। पुत्रः अस्मिन्नपिता नवतीति। यजमानस्य जीविनाद्वा स्थापा माध
नोत्पादितवा दग्निस्तस्य पुत्रः मरणाद्र्ध्वंतु तस्मादग्ने यजमानस्य जननी लुत्र एव तस्यपितं
नवतीत्यर्थः। ननु पुत्रस्य सतः पितृत्वं विरुद्धमित्याशंकाकां चिद्दृत्वं संपादयंति। तस्मादिति।
पिणामं त्रेण। सच ज्ञातशारद्दमिंतु शरदइत्यादिकं। तस्य चायमर्थः। हे देवा अंति अंतिके मन
णो समीपे आयुष्ये नवरिकल्पिताः शतसंख्याकार एव शारदः संवत्सराः खलु यत्रय
क्षुषियातसवसात तनूनां शरीराणां जरसं जरांच कृतवंतः यत्र पुत्रचपुत्रास्सः पुत्राः संनोपं
दनेनपितरो नवंति। नोस्मांकं तदायुर्गेनोगमिमनास्त्र्वं मध्यामारीरिषत हिंसितं नाक्र
पुत्रो घपसंनिति मानुषस्य। येमानोंस्य बाग्निराक्षसनाडुत्यनं पोपुत्रः सर्वादनूरा
तस्यान...दनेनउनःपितानवं

दिपतिंतदेतदुपपादयति। अग्नौ वा इति दे वार्थे पदार्थे ते ना ग्नोयजमानादे देस्योपवादेव इदयं तद्धोमनेव
यः। अथैव नित... आद्द उक्ता वल्लकृत्यपि तृणां उपव आश्रिता वक्षा एवं चचरो आहमर्नियमितिय
मेवपिटस्य आ... यं न त्रैग्नो होमनापितुर स्वाउद्धरणेनं तस्मादिति प्रतिज्ञातनिगमनं अथ तस्य च
सनपूर्वके होमे विधत्ते उद्वासनी नेतरं दवस्योदवार्थे अग्नौ द्व आहुती जुहुयात् यद्यप्यग्नि सोमाय त
रेयात्र होमः तथापि देवेस्यइति सामान्याभिप्रायेण बहुवचनं अत एव सूत्र्यते अपयि वाग्निर्घोय
मेकेणन जुहोत्यग्नयइति सोमाय तिवेति। ननु पित्रर्थे नद विषा देवेभ्यो होमानुपपन्न इत्याशंक्योप
यति। दवान्वा इत्यादिना। य आहिताग्नि यश्च दर्शपूर्णमासयाजी एष यजमानो दधानुपावृत्तः अतसेन दव
रावृत्यं दयमिति तावः आयतनदिति अपशब्द उक्तो विपरीत्यद्यो नकः एतदतर्तदृ... दपिके कर्म
त्येण कर्मणा अचारीत। पिच्छंदतवा नित्यर्थः तथासत्यन्यदीयकर्मानुष्ठानान दवानां कोपः स्याद
हतद्यपिच्येदिके मीति देवेभ्यो होमनत दपराधं निहनुत। अपनयति प्रीणयति वा। एवं होम
दिवेः प्रसूतानुज्ञातः सयजमानः अग्न्यनंतरमेव एतद्धविः पितृभ्यो ददात् उक्तमर्थं निगम
देवेभ्य इति साधनरणोनौकं विशिनष्टि। समाइति। इतरान्नादवानुपरित्यक्त... होमस्य
मादस्य यदन्य यइति। नवत्रादेवेडपि... पुत्रसर्वं कर्म... अनुपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेरेण देवि कं पित्र्यं वा किंचित्कर्म निष्पद्यते । अतो या मेक्षो मेधुकृद्यत्येतं [illegible] व्याद
वाद्यतिरिति प्रजापतिः पितृणां ब्रतिस्थे नामनसा संकल्पितवान् । अतः स सोमः पितृवादवत्
मार्गेण पितृणां चंद्रलोकप्राप्तिरासीत् चंद्रमसामेव लक्ष्मी गच्छंतीति । तत एव मतः पि
व्यं॥ हवनं युक्तमित्यर्थः । उक्तादेवतयोमेदौ विधत्ते । सहानीति । कथं पित्र्यं हविः तद्वहति पितॄन् [illegible]
वाहनः कव्यवाडिति प्रकारी पशुसौम्यतत्व पितृणाम मेरसा धराणी नामधेयं । अत एवाग्नावस्य
अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहराजा असुराणामिति कव्यवाहनाय [illegible]
विःस्वाहा । देवस्मत्तु पितृमते पितृगणेभ्यः युक्ताय सोमाय देहविः स्वाहा । स्वाहुतमस्तु । मद्राणस्यांग्नौ
ओं॥ ध्येन । अग्नावि विनि चरुमालोड्य येन काष्ठेन गृहीवाड्यात तत्त्वमेव शेषाणि । तदस्यावधानं स्विष्टकृद्धानं
हौमस्य स्विष्टकृत्स्थानीयं । अथ पिंडप्रदानाय स्थान विशाखेतत्संस्कारं च विधत्ते पश्चादस्येति । अपद
[illegible] अपयाद्योधेकृत्य प्रतिषेधार्थं दक्षिणामेरदक्षिणदेशस्य पश्चात् सकृदुल्लिखतीति । एकय
ति । अपयाद्यो धेकृत्य प्रतिषेधार्थं दक्षिणामेरदक्षिणदेशस्य [illegible] त्रिकंरमित्यर्थः । द
क्षिणाग्रां चीलेखां कुर्यात् । तदुल्लिखितस्थलं । वदिनो जनं । वदिस्थानीयं तं काष्ठिकरमित्यर्थः ।
दे होचेत्याद्युक्तार्थो उल्लिखितपूर्वेशोषात [illegible] निधानं विधत्ते । अपेति । परस्तात् [illegible]
तदृत्यर्थः । [illegible] विपरीतान्निधानं [illegible] तदुल्मुकनिधानमुपपादयति । स
विर

अ
रस्यस्त्वन्नतामीये यमित्यग्निं [illegible] एवात मायाविनआख्यायिकां परस्तात [illegible]
दिवदन्नादीनां जीवनाहरूनां प्रजापतिसकाशाद्दत्ताचारकेवलेन मो मायाधं [illegible]
र्थः । इत्थं प्रजापतिना देवादिभ्यः कल्पितां वृत्तिं प्रदर्शयितेदं नतिक्रामंति बीजीवनं प्रतिपादयति
प्रजाः प्रागनुक्रांता इमाः देवपितृमनुष्याद्याः उवाचीयेन प्रकारेण यज्ञो वान्नमित्यादिनोक्तं प्रजा
ल्पितवान् तथैव व्यवस्थितां तां प्रवृत्तिं नियामनं देवाद्या उपजीवंति । न उात प्रजापते राज्ञामतिक्र
मनुष्याणाम शाने नियमं विधिसुरनियमप्रसक्तिं दर्शइउं प्रजापतिकृतेनेरतिक्रम्य मुन्नस्या
एवेति । एकेके वनमनुष्याः अज्ञानवशात प्रजापतिना कल्पितां प्राउदाहृतीर्वृत्तिमतिक्रामंति
दिवं । तस्मात्समनुष्याणां मध्ये यामद्यतिं स्निह्यति । पुष्यतीतियावत् । निमिदाः मेदनइति धातुर्भवः
रूवों धनादिजनितमदवशो [illegible] नरकपा [illegible] पापे [illegible]
पि॥ स्मात्पापात् [illegible] अधः पतति । [illegible] कौटिल्य इति धातुः । अधनाय वनति । वन
के यनोपजल्प लोकगमनाय [illegible] नैहि भवति [illegible] अत आह [illegible]
वति [illegible] प्रजापत्याज्ञातिक्रामणानियमदर्शना
विधिं॥ मापदा विद्यते इतिनात्पर्यार्थ [illegible] तिकं नियम [illegible] दर्शयति [illegible]
उंरी लमास्यति सायंप्रातराशौ [illegible] इति [illegible]
पि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विहितमन्त्रपशीसतिसयोहेवमितिश्तुहर्किचेतित्र्कगोतनकालमियम
हरतिचाषतभाष्यवयथार्थत्वति ... मादसो एतद्देवसत्यं देवेनप्रजापतिन
यतिरकेति गुरुरके गुरुष्व ... लायः प्रत्ययः तदेवसत्यंतजोनाम तेज
४ कौरशः सिद्वेत्वाहुती ब्राह्मणसंबधि ... केः उनरेसावीदृग्विधंदेवसत्यंगोपावतीतितमा
हविर्नि बांपार्थत्वं शकटस्यदक्षिणे आसीनः प्राचीनावीती एवंपितृयज्ञार्थंहविर्वहेयातामेदे
वातुलीमावतजुहती अत एव स्तुविति अपरेणगार्हपत्यं चरुमपूर्णं श्रुवं वानुलीं
येगृहीतानीब्रीहीणामवहननंदिक्षणप्रशंसति सततएवेत्यादिना ततस्तस्मादवि
नात उत्तरेणेति दक्षिणाग्नेरदूरेणोत्तरतइत्यर्थः एनवन्यतरस्यामित्यत्र ... एनपाहिती
श्री॥ नीया दक्षिणातिविभक्ति दक्षिणतश्चिषनुरदक्षिणादाविःप्रत्ययः ऐष्टिकहविस्तप
रणस्यत्रिलंप्रसक्तौ समपवदितुं सकृत्वं विधत्ते सकृदिति एकवारामवफलीकरणि न
रहेतुमाह सकृदुह्यपत्नि हि यस्मात्सकृदेकवारमेवपरांचः पराग्गताः प्रेताः पितरो न
न३ पुनरावृत्तिरस्ति अतस्तेषां सकृदवमसाध्वरणो धर्मः अपत्नीतिविधत्ते तमिति सकृत्फली
कृतान्तस्थालयां प्रक्षिप्यतंचरुं दक्षिणाग्नौ श्रपयेदित्यर्थः उद्वासनात्प्रागेकेनस्मिन्न
णं विधत्ते तस्मिन्निति उपस्तीर्णे आनेरुपस्तापिते एतस्मिन्नुरोपधेरत्या ...

रविते माध्यंदिनरात्रपत्रर्थे ... तेद्वितीय कौडे चतुर्थाध्यायस्य अष्टमोऽनुवाकः ॥ अथ
उ पितृयज्ञस्य मासिमासिकर्तव्यतांविधत्ते ... र्थमाख्यायिकामाह प्रजापतिर्वा
जवंतिसृद्वां प्रतिपद्यंतइतिभूतानि प्रजाः देवपितृमनुष्याख्या वक्ष्यमाणाः तासा
माह विन्दइति नो ऽस्मान्विधेहि वर्मिच्छे ऊरु वर्मिच्छे उवित्याज्ञापय यथायेन प्र
जीवाम जीवेंतो ... न्वमेत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ततो देवादीन्प्रजापति
नसमयेदवादीत्तिर्यच्चलिंगंधृत्वा तत्तल्लिंगानुसारेण तेषां देवादीनां यज्ञादि विशेषं
परिकल्पितवानिति तच्च हृद्गतार्थः यज्ञो वइति हे देवाः वो युष्माकं यज्ञो न्नं
... युष्माकं अमृतत्वं ऊरुर्बलं स्ववायुष्माकामवं सूर्य एव वायुष्माकं ज्योतिरिति एवं यज्ञोपवीतिवादि
... अर्थं यज्ञादिचतुष्टयं ... पतिस्तेषां जीवनहेतु ... पदिष्टवान् आथैनं पितरइत्या
मासिमासि इति प्रतिमासं ... ... यज्ञास्वयंहविः तद्वायुष्माकम
पिवायुष्माकमसाध्वरण ... पियुष्माकामवं सोमलोक व
माएवज्योतिरुवहिति अथैनं म ... अदि प्राहुता उत्तरवाससासंवृता ...
... नइत्यर्थः एतएवातेतिरीयके ... तिमनुष्याणां प्राचीनावीतं विभा ...
हे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उपस्थं कृत्वेति यतः प्रजापतेरुपस्थ... ...नुष्ये लब्धकारणमनुष्ठितं स्मर...
पत्र २ करणान्नोपसीदंति प्रजा वहति प्रजो... ...त्रापो त्रादिरूपा उदसर्गो चसृजाया मि...
ति दृष्टा रेत कृत्स्नं मोपक्रुयज्ञ नि... ...कम ... म रणोत्थं इत्यर्थः गवादि...
दनेन कृतजीवनं तृप्तिं चाह अथैनं पशव इत्यादिना ... ...ति यथादेव पितृमनुष्याणां...
कार तथैव गवादिपशूनाम् पैतुर्विताहारं तृप्तिं कृत... ...त्यर्थः न ... कार्यं दौ... र्यादिते...
॥ श्री त्रा वा सूर्ययदा कदाचित् कालेन वा अकालेन तृणादिरूपमाहारं जातेन ... आगमनः
श्री॥ नलब्धं तृणाद्याहारं जाते अश्नीन इति राद्धः प्रजापतिकर्त्तृकाकार परिसमाप्तौ तस्यात्तद्दित्यादि यस्मादे...
सकाशाल्लब्धवराः तस्मादेतगवाद्या एवं तृणाद्याहारं यदि च कदाचिल्लभीत काले वा अकाले वा...
२५ ...यैति न त्वस्मादादिवत्सायं प्रातरादि कालविशेषमपेक्ष्य इत्यर्थः अथासुरकर्तृ प्रजापतावुप...
...लनिर्दिश्यति अथाहेनमिति राध्वं ... सुरा अभ्युपसेदुः उपसदनं च कुर्वन्ति ...
...मनुष्यादीनामुपसदनमिव असुरकर्तृकमुपसदनं न च यज्ञ... सिष्प अ असुराणामुद्धत प्रकृतित्वे...
नस्य परोक्षत्वात् अत एव मुपसेदुरिति नेयः ... कार्यस्य लिटः प्रयोगः तं मस्य मायान्वेति दरेपोदृष्टा...
...पर्यटेम अथा दृतमनस्य ... न्तदुलस्य यथा स्वप्रजापतिरसुरेभ्यो दत्तवान् तस्मादिदानी...
ति

...नन्तु सत्यव त्वेमानः मदीयमिदं गृहादिकं च गोपाय अहं प्रवासं करिष्यामीति एवं नियोग...
...हाते यथा पिवं लोके तथा स्मिन्यजमाने ... तत्र श्रेया सो व इति किंतु नस्तर इति ... यात यजमा...
सन्तस्ते श्रेयांसो ग्नयो गार्हपत्याद्याः को नाम ता नूइदमो यूयं गोपायात त्वेवं नियोजनेन व तु...
ति अतो नय यत्र जाम्मेप हिंशं स्यप ... पाही तेर्वं नियोगरूपत्वात् मंत्रो न च यो क्रव्य इत्यर्थः मो...
योमा ना चेपि प्रजापालन दि विषया बुद्धिरस्ति स्वयमेव प्रजापालनादि विषया बुद्धि न तिनीत...
मनो इत्यादिना मनुष्यस्य मनोयद्विषयं तत्सर्वं देवताः स्वयमेव सर्वतो जानन्ति अतो स गार्हपत्ये...
मानस्य मनोगतं स्वयमेव वेद जानाति किमिति परिदां परिदानां रक्षणमुद्दिश्य मामिदानीमु...
उपगतोयं यजमान इति यस्मादेवं जानाति तस्मात्स गार्हपत्यस्तस्मीमेवोपतस्थे आहव...
स्थानस्यापि तूष्णीं कर्त्तव्यतामाह तूष्णीमेवाहवनीयमिति स वेदेत्यादि पूर्ववत् एवं प्रवासा...
स्य यजमानस्याग्नि विषयं कर्त्तव्य ... यदि स्य गृहविषयमपि तत्त्वं कुर्वति जानीत अथात इति
णमुपचारः ५ एवं प्रवत्स्यदुपस्थानस्य ... कप ... मुक्तं आगतोपस्थानस्यापि तमाह आहवनीयमिसादिन
समान्यनैव कृतं इति विशेषः गृहामाचिंतीतति मं त्रण गृहोपस्थानं विभिन्नत्वस्ते बीजं ...
...द्धे वा इति प्रोषुषः प्रवासं कृत्वंतोय जमा... ...दस्य द्विषयं कि वदिष्यति ति...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तथीत्याशीकासयोरित्यादि। स खलु यज [illegible] नन आगत्य [illegible] गृहेषु [illegible]
विधाय यद्धि विद्वेषि दन् कुर्वन् वा न वर्तते [illegible] द्विषये [illegible] वा सोऽवर्ततइति
[illegible] संति। प्रकर्षेण ईक्षेत। अस्य गृहा [illegible] प्रवासः को दोष इत्यत आह। तस्य गृहा इति
कुलं वंशं चिकीर्षुः विद्विष्टं विनष्टं [illegible] ईश्वरं [illegible] यत्याय न क नवनी गृहाः समर्था न
त्यादि। य सु गृहानुपगत्य किमपि न वदति न करोति च। मौनमेव केवलं नजात गृहानभि
नेणोपस्थानं वा करोति। तं यजमानं गृहा उपसंश्रयंत उपगच्छंति उपसंश्रये तेषामभिप्राय
वा इति न खल्वयं यजमानः इहास्मिन् समाये किमप्यवादीत् किमपि वा नाकार्षीत् य दिहास्मा
थः स्यात्तदा तद्विषयं वदिष्यति यत्किंचित्करिष्यति च तस्मादस्य यजमानस्यास्मद्विषयः को वि
त्वनेनाभिप्रायेण तमुपसंश्रयंत इत्यर्थः। स यदिहापीत्यादि। इहास्मिन् गृहविषये यद्यपि स
गतो यजमानोपरावश्यं वचनादि कुर्वीत [illegible] यस्या [illegible] तस्मादागमनदिवसात् श्वो नंतरदिवसे एव
5 व्यं कर्तव्यं वोपचारनिचेतायप्रयुंजीत। न चागमनदिवसे इत्यर्थः। तदुक्तं [illegible] कुना। गृहान्
[illegible] गृहानुपतिष्ठते दोमायवदति प्रविशति [illegible] स्या गृहान् कामं [illegible]॥ ॥सा [illegible]

मा बुरिमदाष [illegible] दयवि [illegible] हस्मो [illegible] वानू तस्मादिदं नेवोपस्थानं कर्तव्यम्
सूच्यते [illegible] वस्वरितिवो [illegible] अथ [illegible] वासी करिष्यता यजमानेन कर्तव्यमुपस्था-
अयेति। प्रवत्स्यन् प्रवासं करिष्यन् विहिते गार्हपत्याहवनीयोपस्थाने तत्र गार्हप-
नेमनूद्य मंत्रं विधत्ते। स गार्हपत्यमिति। मंत्रस्य तात्पर्यमाह। प्रजायाइति। एष हि गार्हपत्-
याग्निः [illegible] अग्निर्योनिभूतत्वात्। अतोऽस्मै गार्हपत्याय प्रजायाः रक्षणार्थं परिदानं [illegible]
र्थः। प्रवत्स्यतो यदाहवनीयोपस्थाने विहितं तदनूद्य मंत्रं विधत्ते। अथेति। पशूनां ही-
द सिद्धौ। अथ प्रवासे व्रजन् [illegible] तीत्यादि। एवं गार्हपत्याहवनीययोः समं [illegible] त्रकमप
वाहनरहितश्चेत् स्वयं प्रव्रजति प्रगच्छति। वाहनसहितश्चेद्दक्षिणादीन्
मपालि। स चगच्छन् [illegible] यस्मिन् देशे [illegible] ग्रामनिवासस्य ग्राममर्यादां [illegible] तावत्
वाचंयमो गच्छेत्। तदनंतरं वाचं विसृजेत् न उत ततः प्रागित्यर्थः। पुनरागमनसमयेऽपि तत्स्था-
त्यग्निसमीपगमनपर्यंतं वाग्यमनं विधत्ते। अथोष्येति। प्रोष्य प्रवासं कृत्वा पुनरागतः
म मर्यादां [illegible] तत्र [illegible] यमो भवेत् एवं वाग्यतस्य यजमानस्याग्न्यगारस्य [illegible]
राजा आगच्छेत् [illegible] तमपि नियोऽप्यावत् उपगच्छेत् [illegible] वाग्यमनानंतरं राजादि [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यत्तदेनास्ये दरेण अग्निगतमनस्कस्तु तत्समीपं गच्छेदित्यर्थः॥ तदेतद्विस्पष्टमापस्त
यो नान्वीक्षेतेति यद्येनं राजा चिरं यायी बांतारणार्भीन स्याच्छेदिर्दर्शनेनमादियाततिप्र
नेव पश्चानावपरीत्य आगतो पश्चान स्थितिमंत्रोसइति आहवनीयस्यप्रथममुपस्थानीयत्वाद्गोर्हे
त्यर्थः गार्हपत्योपस्थानस्यपश्चाद्भावंप्रतिपादयति यद्ग्नाद्गति सर्वाग्नीनांयोनित्वाद्गार्ह
सपुनः वाइ गार्हपत्यस्यगृहस्वाद्वात्तिध्येयं वा तत्रप्रथमं कर्तव्यमाहवनीयोपस्थाने सर्व
रायति सहाआहवनीयमिति मंत्रस्य चायमर्थः हे सभ्य आजमानो न्ने दिवावदस
१९ अपमस्मदर्थी वस्तुनो धनस्यलं इत्तमं चा अगन्म अगमामा त्वं चद्युत्रं धनैः
याः॥ वहेउ नूनं अनैली वां न्यायकस्वां लिंगमयेत्यर्थः समिदाधानं विधत्ते अथेति आह
वनीयसमीपउपविश्यदक्षिणोपलक्षितानि समिदादीनि प्रक्षिप्य तस्मिन्नग्नौ
न३ दनोचितिप्रातः आगतस्य यजमानस्य गार्हपत्योपस्थाने समंत्रकं विधत्ते अथेति मंत्रो
हा एषोवाल्यितो गृहपतिनासीयुक्तोयमग्निरस्मादीयायाः प्रजायावसुनोधनस्य लं इत्
तिं परोदकेता स्वर्वोर्दिवः उत्तरस्य प्रत्यक्षस्तु हे अग्ने गृहपते अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं
उपस्थानमागतो पस्थानं च समंत्रकं वि तयोरनंत्रकं दक्षिणमपाहार्य सवा इति इदं वा
दं खलु लोकोदक्ष्यता ब्राह्मणादीनां मंत्र नेतमः श्रेयान्स्त्रे छोक पुरुषो यस्मिन् जनः

नहिदेवताकामन्त्रं विधत्ते अथेति परिददाति पत्नीलोकं गृहाणीदानीं तादर्थ्यमवाविक्षितगुप्त्या इ
॥ नाविद्या दि इउत्तोदंग्निवुमा शक्यः पारे रूपं धीयो राधा विद्यात तनरयोनेषोदिर्यजमानानन्तिर
ति एवमग्ने स्वत्नो वसन्निधाय मंत्रं योजयति सयदृति हे आग्न सत्रसिद्धो योरयस्त्वदीयः शत्रुनिरवधि
षोरयोविद्यातयेनत्वयजमानानन्तितः सर्वतोरक्षति तन्नराधनास्मान् सर्वतो लिंगोपायेत्यर्थः अस्यां
चित्रिजपं विधत्ते चिरेत्तदिति दर्शपूर्णमासयोरिवा वापि पुत्रनामग्रहणं विधत्ते अथपुत्रस्यति अक्त
दीर्घः पुत्रः इदं यज्ञानुधानलक्षणं वीर्यं अनुसंतनवत् अनुक्रामणसंतनुयात् संततमवाच्छिन्नं कु
दित्यनेनाभिप्रायेण नामग्रहणं पुत्रजातेउयजमानः स्वस्येवनामगृह्णीयात्॥ छ॥ इति तृतीया
येचतुर्थीअष्टमी॥ छ॥ समाप्तश्चायमध्यायः॥ छ॥ वेदार्थस्यप्रकाशेनतमोहार्दं निवारयन् पुमर्थांश्चतुरो देया
द्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ अल्लाउमोसहस्रं कनकहयतुलालापूरुषो स्वर्णगर्भः सप्तान्नीनूपंचसीरान्
धेनुसो वर्णभूमीः रत्नोआरूकन्ना जिद्विपमहितरथो सायणः सिंगणार्यो व्यधात्ती द्विश्वचक्रं प्रथितनिज
पुत्रधटना॥ धन्या अन्यादिवंशजन्मातिलन वमनुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कापसीये रूपावान
राजतेराजपुरुषः॥ आस्तोदंप्र स्वबुद्धिर्लवणजमनजः शर्करं चाकीन तारान्नाद्यांर नरू
तमुदायेपात्रसासिंगणार्यः॥ छ॥ इति श्री नडा राजपरमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक
नूपाल संग्राज्यधुरंधुरेणसायणाचार्येण विरचिते माधवीये दिनशतपथब्राह्मणेति

॥यस्य निःश्वसितं वेदा या वेदेभ्योऽखिलं [illegible] ताने नीमतमहं वंदे विद्यातीर्थमहे[illegible]
मं स्थापनं विधायलघूपस्थानमप्याह द्वयोर्योः [illegible] अग्निहोत्रहोमानंतरं भूर्भुवः स्वः सुप्रजा[illegible]
नवमं [illegible]णाद्दवनीयमुप [illegible] तिष्ठेतेत्यर्थः पूर्वोक्तोपस्थानमेव आनादस्य मंत्रस्यातिगायमा[illegible]
[illegible] नेति सत्यरूपास्तेता व्याहृतयः [illegible] स्वाहावाक्यं नचाचान्नाती भूरित्यस्य [illegible] वदा[illegible]
यज्ञाविदां स्वरितिसामविदामिति एवं व्याहृतिरूपेण सत्येन वहमां मंत्रस्तीना [illegible]
यतीतयावसमृद्धया वा वा प्राग्उक्तां सर्वमपि व्याप्तिष माशास्तेऽपार्थ यतइत्यर्थः तदा[illegible]सन[illegible]
कारं दद्यायित्ति सुप्रजाइति प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः सुप्रजाः शोभनप्रजोपेतः स्यां [illegible]
नाशात्रेनुवादक[illegible] एवं सुवीरो वीरैरिति वीर्यवंतः पुत्राः वीराः तैः सुप्रजाशाह्नेनपरि[illegible]
नोवाद्वोनुवादकः एवं सुवीरो [illegible] प्रागुक्तोपस्थानेनास[illegible]
नवेनापि पुनः आधानस्थापनार्थं [illegible] थगाशासनमिति द्रष्टव्यं प्राग्उक्तोपस्थानेना[illegible] यदि
नेकार्यकरलादिकल्पमाह यदिति यदः पूर्वोक्तं दीर्घं बहुकर्तव्योपेतं बहुमंत्रसाध्यं यदी
नुपस्थानं आशीः फलप्रार्थनं तथान्यं भूर्भुवः स्वरिति मंत्रसाध्यमुपस्थानमिति नाहगाश्री[illegible]
[illegible] अतएतावतैवोपस्थानेन तं प्रागुक्तं सर्वं फलं प्राप्नोति अस्मिन्नुपस्थाने[illegible]
[illegible]तीति एतेनैवावति एतानेव लघूपस्थानेन वयमस्मि[illegible]मुपचरामहइति यस्मा[illegible]

स्थार ४ता

तापराधनिवृत्त्यै गार्हपत्यायनमस्कारमेवकरोतीत्यर्थः इतरथा [illegible]
२ नीयोपस्थानकरणात् स गार्हपत्य [illegible] यजमानेन ह्यस्यावतथानमस्कारः क्रियते
३ मायामेव स्यार्थमिति द्वितीयामत्र पंक्तिचा तात्पर्यं विशेषमाह राजंतमिति स्व वा इत्ये
गृहनाम यन्मदीयं गृहं हे अग्ने तेनव स्वरूपं प्रतस्थ यावि [illegible] गृहं नो अस्माकं पुनः पुनः
दमइति मंत्रपदयोर्विवक्षितोर्थइति नावः सन [illegible] पितेवति गार्हपत्योपस्थाने तृतीयात्र [illegible]पिते
वइति दृष्टांतसिद्धमर्थं निष्कृष्यानुवदति यथापितेति सूपचरः सुष्ठुउपचरितुं नमस्कारादिभिः सेव
रः पुत्रस्यासवितुं योग्य एव पिता भवति स च पुत्र एनं पितरं केन चिदपि साधनेन न हिनस्ति नो
क्षतं एवं हे गार्हपत्याग्ने त्वं नोऽस्माकं सूपचारायएधि सुष्ठु उपचरितुं योग्यो भव वयमपि त्वा केन चि
४ साधनेनामेव हिंसिष्मेति योजना तं ऐ[illegible]चापव्या महत्यादिकामं त्रा वा [illegible] दर्माणं [illegible]ल मि[illegible]
दिकाः सर्वएव संहितायां व्याख्यातत्वात् ग्रंथविस्तरभयादत्र पुनर्न व्याख्यायंते अथवेतस्त्रि
५ दाणिगीरहपत्यस्यैवोपस्थानं माह अपद्विपदाइति अयच पद्मा महत्यादि गायत्रीणां नं [illegible]
पस्थाने द्विपदाः प्रयोक्तव्याः [illegible] त्वमेवमिति [illegible] मा [illegible] रिति द्वितीयां [illegible] विष्टेत
नोबोधीति चतुर्थी द्विपदा निर्गार्हपत्योपस्थाने स्यपुरुषपादं तुनावकुन [illegible]
[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ष्टिरेत्युमाह' यद्वा आहवनीयमिति' उच्चावचेतिल्यन्यूनाति चपरि त्राणयुक्ते रूप

दिक्के दोलितिल्यर्थः अयय[illegible]त्यादि' उपचारानस्यादिनिर्यद्गाई पत्यमुप[illegible]

पुरुषासुत्रयो त्रादीनवयाचे तप्रार्थयत इत्यर्थः तद्य उरुषप्रार्थनं द्वि पदालिरवेतिव तु उप

गायत्रं छन्दस्य प्रयोजनमाह' तद्गायत्रमिति' गायत्री वा अग्नेश्छन्द इति प्रजापतिमुखात्साहात्पन्नेन

पद्यतेति उपप्राप्नोति' उरुषच्छंदसंवाइति' उरुषवत्या दद्व्यापतवादद्विपदा पुरुषच्छंदसं हुतपसमा

६८ द्वे मंत्रे चं उपनं एतानेवमार्गानुपतिष्ठतेत्यर्थः एवमध्वनामुपस्थितचो[illegible]तेत्र वारयितुं नक्षि

इवइति नाध्वसु वारणमिति मंत्रपादस्यार्थः आग्नेंद्री त्यादि' ऐंद्री इंद्रदेवताका' कदाचन स्तरीरसी

श्री।ग। त्यादि कांग्न्युपस्थानत्रयी कुर्यात्' यावनदग्न्युपस्थाने इंद्रसहिते सत्यथ[illegible] निपद्य त

र्थः तत्र स्वर्ग्यं मन्त्रयता सूर्यमाह' कदाचनेति' यजमानो विदाश्वानिति' दाश्वदान इत्या[illegible]

श्चांसानिति निपातनात्' हविषां दाता यजमानो श्वानित्युच्यते' तथा च दाश्वषे यजमानायेव

दपिस्तरी हिंसको न भवसि' रुद्रुहासीति तत्पर्यायकथनं' उत्तरार्द्धं व्याचष्टे उपोप इति' हे

२त्वे स्मास्ये दीयमाने तेदीयमानं भूयो भूय एवोपपद्यते' समीपं प्राप्नोति' तदिदमाह[illegible]

य सवितृदेवताकाम्' एवं विधमयमग्नी साति' अथ सावित्रीति' काउनरसो[illegible]

सादयो नार्विंदनूनाल सींत इत्यादौ न[illegible] पिरुनी मंत्री अग्न्युपस्थाने जपतीयजमानस्यत

तेनोएवेति' एतावन्तिति' उपपद्यतइत्यारत्ये विचारावसो रित्येतावत्पर्यंतं आहवनीयसमी

पत' अथवक्ष्यमाणान्' संतमयइत्यादिकान् मंत्रान्' तत्रैवासीनाजपेदित्यर्थः हे अग्ने वं

वर्चसा तेजसा' समगथाः संगतवानसीति' प्रतीयमाणमिमं मंत्रार्थं उपपादयति' तद्यदस्मै

निति' अन्नप्रं पनअन्नं गच्छेनित्यर्थः सूर्यस्य आरा वित्याहवनीयप्रवेशः' अग्निर्योतिर्ज्योति

र्थ॥ रग्निः स्वाहेतिहोममंत्रार्थकथनप्रस्तावः प्रतिपादितः' समृ[illegible]धीणामित्यादि' ऋषीण

संबंधीयत्' स्तुतं स्तोत्रं तेन संगतावानसीति मंत्रवाक्यार्थः एतच्च स्तुतमग्न्युपस्थानाद

प्रियमाह' तद्यदिति' आहुतयो वै अस्य तिस्याग्नेः आत्वदधि[illegible]रादि द्रव्यसाध्या

हुतय एव प्रियं धाम होममयी शरीरं तथा वा हुतिभिरेव संगतवानसी त्यर्थः स

युषेत्यादि हे अग्ने यत्तन्नमाते रायुरादिभिः समगथाः संगतवानसि गामसंलुद्दिमा

क्षेलुङ् अनुदात्तोपादेशोत्यनुन[illegible] एवं अहमप्यात्मः संगच्छेयेत्यर्थः यद्द्भ्रतिरा[illegible]

व्याख्यानं इमावनकनकादिवद्[illegible] भावानार्थाञ्चवति' शयस्योऽरलोत्यने

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ गामित्यादि अग्निहोत्रहोम ... स्तो० गव्यीयागोः तामंधस्तुति मंत्रेण
शब्दोन्नवाचीति न च तज्जानितेवीँ ... इतिव्याचष्टे पानिवीवीयापीति हे गावो यू...
यन्नरूपान्न वध्य अत स्तदुपत्रागजनितानियाणि युष्मासँवं पीजिवीयीणि महांसि तां
निन्दीय स्वेन जेतत्यर्थः रसस्लेति तज्ज्वलज्ञाणनयारत्य स्मान्मातोनिष्यतिकरूशब्दाबः
मावष्टइत्य निषाय चूमाल्लेति रायस्पोष शब्दस्य चूमार्थे परत्वं ज्ञागामाति रायस्पोष लो
म्नेनेवीति एवं ताहीत्यादि रवंतो रयिमंतः पुत्रादि त्राद्यनिष्ट्याधन युक्ताः प्रशवः रायमेति
श्री:॥ बहुलमिति संप्रसारणं आत्मन एवेति अस्मिन्निति मंत्रगतदं शब्देन सन्निहितनावि नाश सं बहु
१॥स्थे हनोष्ठादि विरोधण आत्मनः स्वस्वैवतत्फलमात्रं क्यत इत्यर्थः हेगावाचं सं दृ देवमदीयगा
९ त॥ दोसं नव थ मापगात मापगच्छतेति मंत्रभागस्यार्थः तत्र अवगमनावधे रनुपादनात्तत्पुरन्दु
योजयति मदोवति नस्मका शादवमापगातेत्यर्थः समंत्रकं गोस्पर्शनं विधाय प्रशंसति अय
मिति विश्वानि सर्वाणि शुक्ल कृष्णादीनि रूपाणि यस्याः सा चि श्वरूपीति ब्रुवति मन्त्रिरेत्य
विश्वरूपा इव हीति एवमाहवनीयस्य समंत्रमुपस्थानं सप्रपंचं विधाय गार्हपत्यस्य तद्वि४
दृष्टस्य मित्यादिना नम एवास्मत्रिति नमः ... रितइति नमस्कारस्य सीपादखा वगमात्र
इ०

स्यो०६
प्रजनयाद्येनोच्यत इत्यर्थः तदिनेएवेति इमे द्यावापृथिव्या अंतरेण अग्निमरूढ्रेत्यादि मंत्र
कामा अवस्थिताः ते अस्मा इत्यादि स्पष्टं प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्जपं विधाय प्रशंसति सताइ
३ स्य नेस्त्र को स्यो पप्रयतः या प्रथमा अस्य प्रजाभिरिति योत्तमा उपस्थानकाले तयोस्त्रिर्जपः व
शास्त्रिहत्वा यणास्त्रिवत्स्त्रारंगाः निर्वापा प्रोक्षणसामिधेन्यनुवचनादिषु त्रिराव्रृत्ति
ना ५ दर्शनात्तथा त्रिवृद्धुदयनास्त्रिवृत्समाप्तयः आज्य प्रजगादि शास्त्र समाप्तिषु परिधानीयाव
तिर्दर्शनादित्यर्थः तन्न पा अग्नेसीत्यादि मंत्रे साहवनीयोपस्थाने विधिस्तु तान्नेव हैदाष
न्यसि यद्वा वाइति अग्निहोत्रहोमं उक्तवेन वाद्येन व्यवहारसाध्येन मंत्रोच्चारणेन वा
रसाध्येन कर्मणा वा यन्मिथ्याकरोत्यन्यथानुतिष्ठति तत्तेन अत्मनोयजमानस्य अयुष्मान
स्ता: ... वर्चस्व तेजस्वः पुरापोरूपः प्रजाया आश्च अवद्यति खंडयति वा शब्दस्यार्थः अपेतञ्च
त्रपोत्राया: रायतद्भवितमंत्रकण कोपस्थानमाह तदेवुरखल्विति ततत्र खलु दोषसतीत्यर्थः
रूपाया: चुकोर्थः नम इत्यादि ... मिथ्या ... रणेनायुरादिकं खंडितं हे अग्ने तन्न
यपवद्दीपयनितन्म आहरणे तामवं भागस्य व्याख्यानं इंधनात्त्वत्यादि ...
त्यर्थमाह शतं वर्षाणीति शतसंख्य ... जीवनजर्वतो हूयास्मत्यर्थः ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रादिकं पुरुहूतं ख्यातं हिमा इत्यादा[illegible] वाहे नीता निविषी येति वाव
रनागस्यार्थमाह ताव त्वे ति ता [illegible] सबे सरजीवजं नाव बिं ह अग्ने वीयुमत
त समिधीमहि सेदीप [illegible] ब: दे [illegible] ता व अस्कृतमित्यादि वयइत्यन्ननाम
नू त्वा व्यासा त्यकर्तारं वो उपतिष्ठम दे एवं सहस्वंतइत्यत्रापियोजनाउ नय तं
पि विधेयाज्ञिप्राय मिति व्याचष्टे वयस्वं वयमिति वयः अन्नं करोतीति वयस्कृत
मन्निजवनं तद्वतः सहस्वंतः तादृशं सहः शत्रुविषयं मन्निजवनं करोतीति सहस्कृत
सपत्नदंभनमित्यादि सपत्नोद च्यते हीस्याति अनेनेति सपत्नदंभनेनाग्निः तथावं वयाव
श्री॥ सपत्नान् शत्रून् पापीयसः अतिशयेन निकृष्टान् क्रियास्म करवामेति [illegible] तात्पर्य
हादी॥ येनं चित्राव सो इत्यादिमं त्रस्य त्रिर्जपे वि[illegible] चित्रेति रात्रिर्वा इत्यादि [illegible] यस्मा अयं
णं शाट्यायनी निवि आणि सं गृह्य देव स[illegible] स्माञ्चित्रा चक्षुरिति रात्रिनामधेयं अ
नी मपिरात्रेण नूसितारकाल [illegible] दे [illegible] शाट्यायन अस्य मंत्रजपस्य प्रयोज
वृत्तमुदाहरति एतेनेति रात्रिन [illegible] साइति मंत्रेण रात्रेः पारं प्रवसानं स्वस्ति
२० सुवते स्मस प्राप्नुवन् तथा एना न [illegible] एतन्मंत्रजपेन रात्रेः प्रीणनात्
न:

ण ३ स्थार्

नव्यं नतु स्यात अग्निहोत्र त्रहोमो हि रेतः सेकस्थानीयः ग [illegible] त्रायेनिषक्तस्य रेतः सतत्
शिष्ट [illegible] रूप करणं तद ग्न्युपस्थानेन साध्यं अतो ग्निमुपतिष्ठमानोय जमानः सर्वमिद
ष्ट रूपं कुर्वन्नतु कामं प्रजनयत्युत्पादयति तस्मादवश्यमग्न्युपस्थानं कर्तव्यमित्यर्थः तत्र
प॥ लिंग विशेषमुपन्यस्य [illegible] प्रशंसति सर्वा इति उपवत्याउ परार्द्धयुक्तया ऋचा अयंवा इ
मुपेत्युपसर्गः इयं भूमिरेव सः द्वयेन द्विप्रकारेण यं भूमिरूपशब्द वाच्यां तत्प्रकाद्वयं द
दीदमिति यत्किंचित् विज्ञायमानं तत्सर्वमस्यामुपजायते यच्च गच्छति नितरामा निविशतीति नः
सप्तानिं स ६ तिद्द मेवोपाप्यते निलीयते अतो जायमानेन म्रियमाणेन च भूमिरूपगम्यत इति उप शब्द वाच्यासी
सा इदं जायमानं लीयमानं च तद्वयोर्द्वय एव अहोरात्राभ्यां मनुष्यो भवति तत्संबद्धोप शब्दयु
[illegible] प्रतिपाद्यमानः द्वय राहितनेव तु न्नाशतिप्राप्नोति उपस्थानं प्रारभत इत्यर्थः कामेणाप स्थानं
न्विश्रिस्सु स्वाव उपचनी मृचं विधाय प्रशंसति सत्र आहति अध्वरो वै [illegible] यज्ञस्त्या [illegible]
यपादमनूद्यतत्रमंत्र शब्दो वदयमाणमंत्रपर इति व्याचष्टे मंत्रमुद्दिश्य स्माइति उ
स्मच्छब्दात्थं त्रम्यर्थे स्मे आदेश इति व्याचष्टे अस्मदो रादिति अथ द्वितीयाम
व के [illegible] वन सिद्धवदनूद्य तात्पर्यमाह अग्निर्मूर्द्धेति अन्वय [illegible] दत्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सतीतियावत्' एतत्सहस्त्रं तदनुपपादयन्नाह यस्मादिति अथेंद्राग्नीति' अग्नि
मिंद्राग्निदेवताकास्कं अन्नुपठ्ठीनेप्रयोक्तव्ये त्यर्थः' अस्यामृचींद्राग्नि
७ मर्थमाह एषवाइंद्र इति' चतुर्थी उत्तरा द्विवास्तोति' अयंतऽति' चतुर्थं वाऽति' तद्
१ शृष्टिः हत्वा तुमूर्तंधनं भूयोभूयएनव्योदेमं तंगतवईयपदातिप्रायः कथनं अर्थतः
नेवं चत्मामाम्नं विस्यतात्पर्यं कथयति' अयंमिहतिः विन्नुदें इति' विशेविशां सर्वासिय प्र
२ रत्वाग्नि विष्णुः तेनतदभीष्टपदसमर्थ इत्यर्थः' पृथ्वीमेवंविषयप्रश्नेसति' अस्तेति पुरनाव
तिं' सनीनां' हानानामध्ये' यः सहस्रसनिः सहस्रसंख्याकस्य धनस्यदानं' एषापरमास्वोक
श्रीः॥ ताश्च बहुवोमेत्रकीडएव व्याख्यातः इति' नातेउनव्याख्यायते' आध्येता अवः सप्त हीत्यत
नमयौलिंग विशेषापजीवनेनसौ)तीति' तदेतदीति' समासार्थः' एकैकामृचं प्रतत्
तं समुद्दृत्य समुदायी कृतमेतद्दृष्टं' तस्य प्रथमानुपवीतीउ तमा उत्तमवती'
का तत्रोपवती भूम्या ल्मिकेत्य तस्मा गवोयामौनतः परंतप तिपाद्यनिन्य पर्दः आ
प्रवैस्वं तीनत्यजवैनेचाह्याग्नि ध्येयतामुपपादयति' यावंतइति' सनेति निपा
वं' यवं तेंद्रग्थेसनातनादवाः तोवंत एवेदानीमपितस्मात्तदावासन्नूताद्यो
एव

तुदपशुचारित्वर्ज्ञ.........यकर्गायं कमिति वाक्य मितिदूरलोः अन्यदानि
वेति' एवंसाय मग्नी उपतिष्ठते' यस्मै यजमानाय एतावमग्नी' अग्निमतं फलं यज्ञो तदित्यर्थः
ध्यानं विस्मर्यानुपस्थानो पस्थानपाक्षोपूर्वपक्षः सिद्धान्तवेन प्रतिपादयति' अथयस्मादिति
पस्थानं नकर्तव्यं' तत्कारणमुच्यते' देवाः लुखेपुरा मनुष्यैः सार्धमिह लोकेनिवसंतस्म
पीडिताः संतस्तिरः भूताः अतोग्निरपिउपस्थानेन याच्यमानस्तिरोभवेति' याचितफलस्यात्र
दानेन निवयजमानं हिसानि' अतएव द्वेष्योपि न भवतीत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः' यस्मादेवं
तस्मात्नोपस्थेयोग्निरिति पूर्वः पक्षः' अथयस्मादित्यादिं' यस्माकारणादग्न्युपस्थानं क
र्तव्यं तदुच्यते' देवानां संबंधी योयज्ञः सहियजमानस्याशीः फलप्रार्थनरूपः तं तथास
मिति' त्यर्थान्निहोत्राकुर्वेत्तरेवषरवयज्ञः सिवयजमानस्याशीः' तद्यदेवेत्यादिं' यस्य यज्ञ
नस्य यत्तदाशीरूपं फलं ततदेव यौत्रौ स्मिन्नग्निहोत्रेग्निमुपतिष्ठमानः कुरुतेइत्यर्थः
रप्यनुपस्थानोपस्थानः पक्षो प्रकारांतरेण प्रतिपादयति' अथयस्मादित्यादिना'
लणमित्यादि ब्राह्मणकृतविपर्यासे न्यंतरं कोशसमानः फलान्निलाषी पुरुषोऽ
नुवर्तीत' तस्याभिप्रायमाह' अथमद्वतीयश्चैवमनुचरपुरुषः सेवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तुतिशब्देन कर्मणा वा परिचरणलक्षणेन अग्निराधस्तुं सेवितुमिच्छेत्
लक्षणादि ऊर्ध्वं नैव यं दातव्यं मन्यात् अत एव निष्ठुरं नोपात्तः स एन
ईश्वरः विद्वेषणं कर्तुं समर्थः स्यात् तथानिर्वचं दंमन सापिगंतुमीश्वरः स्यात् निष्ठु
कारमाह किं चिति हे देव दत्तं यत्स्वं मम यं न ददासि स त्वं मम किं चिदेव नासि त्वया किं
पत्र ४ मित्यर्थः एवं समंत्रकहोमं नाग्न राधममेव कार्यं नृत्र पञ्चानं फलं नार्थ नरूपत्वेन निष्ठुर
एडपरो धत्ते हे उ रिति न कर्तव्यमित्याह एतदिति होम समिंधनाग्यामाग्नि त्रापधुन रूपक
ने न नीयावते त्वया वनं चायुक्तमित्यनुपक्षान प्रोक्षायामित्यर्थः तथा कस्यादि
दुः का को हि या वं सुरूषादानां प्राप्नोति स च नतो पोषकः प्रभुर्नीर्यपो कोष्ठं यावकं स्यातानां
वुध्यानं द्वारे वसया वकः एवमाह विज्ञापयति हे स्वामिन् अहं तव या नार्पितं मया
विपोषयेति एवं विज्ञाप्यानंतरमेव एनं याचकं पुरुषं वेद जानाति अनेन स्वितं गा एवा
तं तस्माद्दीहं विज्ञानरूपं स्वानि भूतस्यायनेरूषस्थानं नादायापकिं विदं मम समं
मित्यर्थः यस्मादुपति च्छेत्यादि न स्माज्ञान्यस्मात् कारणादस्युपस्थाने

रूपायान्वाव आहवनीय गार्हपत्यौ उ ऽ पश्चिमिति इत्यर्थः नावाहं इति नावं अजं ति द्विप
नो वाजः स्वयस्पाडि इत्यादि प्राङ्मुखः सन् गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति होमायोपगच्छन् नो
दित्यं वस्थितो स्वर्गमारिह्य ग्रति उत्तरतः आरोहणमिति आरुह्यते अनेनेत्यारोहण
शतात् अध्वन्तरत आरुह्यमाणा सौग्निहोत्ररूपा नौरेनं यजमानं सद्य क्षापयति दक्षिणत
दोषमाह अथय इति ना विद्यतीक्षणीयाकृत प्रतरणायां सत्यां स्वरी उप्रागछेत् सताव
यत्नात्यखेत ततश्च बहिर्भवो नवेत् एवमेव नत दक्षिणतः प्रवेशनेन गर्त्यः
चित्याग्निसंपत्त्या स्यादिति अथ यामिति होमार्थं यासमिदग्न्यादायीत
ग्निहोत्रं जुहोति तदावष्टकोपस्थानार्थं तदैवा इत्यादि सायं प्रातः क
कोपस्थानं तथा च वयनसंस्कृत एवाग्नेः सायंप्रातराहुतयः क
चित्यस्याग्नेः संवत्सररूपत्वं विवृवन् गावकालसाध्यस्याग्निहोत्रहोम
प्रजापति वई इति चित्याग्निः प्रजापति नास्ति बाह्य दाम्भकः प्राजापति
अतः संवत्सरपर्यंतमनुष्ठितमग्नि चित्येनाग्निं समानं तत्र सतिष्ठते
त्रके संवत्सरमग्निहोत्रमनुष्ठाने समस्यानुष्ठानं तत्र वानीतं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

डछेसंपादने श्रौतं संप्राप्तति चित्याग्नि [illegible] तस्मादन्तःसंप्राप्तकिमत्यु
राणि तत्र चित्याग्नि संपत्तिरुक्ता माह [illegible] संपत्तिस्त्वेवं भवतीत्याह तत्र हि ग
हीरुत्वाशीति वीहैन्ती द्वाशीति रिति तावत्सू साशीनेयो विहिताः तासीति
परिमाणिनारुचः विंशत्युत्तरसप्तशतं रुच्यं कात्यंत्यप्रति दिन सन्नि
श्रु धानरात्रुतिष्ठ्यारु नैश्वआह्नतीः संवत्सरस्य चषष्ट्युत्तरत्रिशतसंख्य
कृयमानाम्नामग्निहोत्राहुतयः विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकानर्वित्
श्रीः॥ स्यादे आस्य यजमानस्याग्निहोत्रे रुचाशीति त्रयात्मक महदुक्थेन संप
त्स्यदज्ञानपूर्वकोनुष्ठानं कर्तीसति संवत्सरे संवत्सरशति॥छ॥इतिसा [illegible] र्द्धि
धवीयवेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे द्वितीयकांडे तृतीयाध्याये तृतीयं
कैहूं त्रैथ सायंकालीनमग्न्युपस्थानं विधिस्तुमदर्थमाख्यायिकामाह अग्नौ ह तिष्ठतः पुनराधे
यैव्याख्यातं अत ऊर्ध्वं तु [illegible] प्रवेशा अन्तरात्रिः इत्येतावान्वेधोषे नामतदित्यादि प्रसा
मोमिन्द्याराश्रो सायंकाल तमग्निं दर्शानुपातिष्ठतेत उपस्थानप्रकारमाह दा
स्मादेव मग्न्युपस्थानात्परा वोदं [illegible] ब्रह्मस्माद्यजमानो पितदुपस्थानं कुर्यादिति

तत्त्रापपद्यते अथादेवस्याप्त्या नः पोरुषस्य
प्रजापतिः पोरुषे तुतेः स्वाग्नि कुत्रोपादक्ष तितत्रोपपद्यतां अथादेवस्याप्त्याने पोरुषस्य
वस्नगतो विशेषः आदेवानाविष्टा अधिकारादक्षशो नवतियावन्नाधिकारः कालमागच्छे
नितावत्पूर्वाधिकाराणां देवनीपुगपर्दो वा [illegible] हाद्यपद्यार्थं दुधत्वादेव पुनस्वदर्शने निय
[illegible] ननततः पूर्वमधिकृतवान्मनुष्यलौकिकयानाद्यानोऽन्तरतो मत्वंतरातिपूर्वमिदं वातमहल्लौकिकूराह
यंत यथाक्षम नावे वाधिका [illegible] नानाधि --- नमो मानस्कंदं त्यवशानहेत इहानिष्टं ताधि
कार [illegible] स्कंदं त्यचदर्शस्त इहानिवृत्ताधिकाराजुन लोकादिक्रमेणसत्तलोकाद्भूल
[illegible] कुर्वात पौरुषे [illegible] वग्निनाकर्माणि हृत्वा यथाशयं पितृयाने देवयाने नोपप
[illegible] पानष्ठानर्हति नो [illegible] वाविमुच्यते वाविमुच्यतेवा अथ पुत्रादिक
चकरिष्यता एष च गांधर्वाग्निः यविशेष तिधानास्सर्वविशेषो ह्यग्नि
[illegible] विशेषाणेव फल [illegible] नि तानि तान्यपि वाग्निविशेषानुगुणान्य
[illegible] शाखांतरावगताप्राजापत्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

...ज्यधुरेण परि[illegible]र्थः। ब्रह्मलोके देवेति एवं [illegible] एतत् एतेन [illegible]
...त्तेन परिवर्तनेन अग्निरूपेण तत्र ब्राह्मणः [illegible] निदानभूतेन वेदत्रयरूपया विद्यया [illegible] स
...संपादनद्वारा अन्वाहार्यपरिग्रह[illegible]तिपरितः सर्वासु दिक्षु धारयतीत्यर्थः। [illegible] प्रघासयाग
...प्रधानकत्वात् तेनैतव्यं फलमनुक्रामति। अथ वरुणप्रघासैरिति। [illegible] चातुर्मास्या[illegible]
...मेधयागस्येदं प्रधानकत्वात् तेन यजमानस्य जेतव्यं फलमनुक्रामति। अथ यत् साकमेधैरिति। इत्थं वैश्व
देवादिभिस्त्रिभिः पर्वभिः द्वादशमासात्मकसंवत्सरस्वरूपावाप्तिः फलत्वेन प्रतिपाद्य आग्नेयादिदेवतासा
युज्यमपि तेषां फलत्वेन क्रमेणाह। स यदिति। अग्निरेव तादृगिति। तर्हि तस्मिन् वैश्वदेवयागेनुष्ठिते स
यजमानोग्न्यात्मक एव भवति अग्नेरेव सायुज्यमित्यस्य विवरणं प्रथममग्नेः सालोक्यं जयति पश्चात
सायुज्यमिति योजना क्रमः वरुणप्रघासैरित्यादावप्येवं योज्यं। अथ म्रियमाणस्य चातुर्मास्ययाजिनो मार्ग
[illegible]वनु ब्रह्मलोकप्राप्तिपर्यन्तं फलं [illegible] माह। स यस्मिन्निति। स ह वै खलु चातुर्मास्ययाजी यस्मिन् [illegible]
[illegible] जमानं स्वस्मात् परस्मात् [illegible] तवेत्यनेन क्रमेणाह [illegible]
ना वसुं विप्रकृष्टं परं लोकमतिम्रियात स [illegible] मुकृष्टं स्थानमेव प्राप्नोति। प्राप्य च परमामुत्कृष्टां
संवत्सरं व्याप्य तदा [illegible] स्य प्रजापतेः [illegible] वदन् [illegible] सिद्धिं संवादयति। तदाहुरिति। यस्मात् चातुर्मास्य
[illegible]वृत्तिरहितां गतिं गच्छति। [illegible] कथयन्ति। किमिति। तदुच्यते। चातुर्मास्येन
[illegible] तस्मादाहुः [illegible]

यथैतावादित्यो दिक्षु सर्वतोमुखत्वाद् अन्नादो [illegible] एवमेव यजमानोऽन्नादः सर्वतो दिक्षु अन्नमत्तुं समर्थो भवति। त
स्मादित्युपपादितस्य परिवर्तनस्य विध्यन्तरप्रकारान्तरेण सर्वतोमुखत्वं प्रतिपादयन् परिवर्तनं न कर्तव्यमिति प
[illegible] आह। तदु होवाचेति। तत्र तस्मिन् परिवर्तनविषये आसुरिर्नाम महर्षिः [illegible] सर्वाण्येव
लोमानि वपतो वा यत् तथापि न तत्र मुण्डिता दर्शो [illegible] सुखस्य संबन्धि केनामावयवजातं [illegible] निष्पन्नं भवति न ह्यलो
कवमात्रेण मुखमिति व्यवहर्तुं शक्यते किंतु बहुषु [illegible] अवयवेषु सत्स्वेव अतो नैतेन परिवर्तनेन मुख
त्वं लभ्यत इत्यर्थः। कथं तर्हि सर्वतोमुखत्वं पुरुषस्य तत्राह। यद्वा इति। संवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेवादिने
देन [illegible] जत इति यत तेनैवायं यजमानः सर्वतोमुखः [illegible] संवत्सरस्य यागेन प्राप्तत्वात् तस्मादिति।
यस्मादन्नादत्वहेतुभूतं सर्वतोमुखत्वं प्रकारान्तरेणैव सिध्यति। तस्मादिति। तस्मात् परिवर्तनं न क्रियेतेत्या
सुरेस्तस्य निगमनं॥ इति सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्विती
यकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं॥ ॥ [illegible] वैश्वदेवादिषु सर्वेषु पर्वसु परिवर्तनं सत्कर्तव्यतां क
विधिषु तेषां सर्वेषां वृत्रवधहेतुत्वं समानमिति प्रतिपादयति। तद्यदाहुरिति। तत्रोक्तविषये साकमे
धानाम्न वृत्र[illegible] भवति। यदाहुः कथयन्ति [illegible] चातुर्मास्यैः चतुर्षु मासेषु प्रयुज्य
[illegible] वैश्वदेवादिभिः वृत्रहननं विजयं च प्राप्तवन्तो देवा इत्यर्थः। तत्र वैश्वदेवेन जितमर्थमाख्यायि
[illegible]यति। तद्धोचुरिति। तद्देवाः [illegible] परस्परं [illegible] केनानीकेनेति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

।कसनामुखं अग्नेसेनस्यैतिरितीति ... । चतुरंमासइतिपदमित्यादिनामासशब्दस्यमसइत्य ८८
स्मादंशाथाताब्रह्मलावेतिता न्विजितान्मासान्वेलणा अग्निर्ब्रह्म हि ब्रह्मेत्यग्नेर्विवरिष्यते अतःसब्रह्मणा
अग्निनात्रय्या वेदत्रयरूपया विद्ययावतादवाःपर्यगृह्णन्परितोवारयन्एवंवैश्वदेवस्याग्निप्राशुरुच्य
मुद्राकरणप्रघासेषुवरुणस्यचतुर्मुख्यंतिर्विजितंवाह।तदाह।चतुरिति।अपराह्णचतुरइति आषाढादीनि
त्यर्थः।अन्यसमानंशार्वणि।अथसाकामेधेष्विंद्रस्यप्राधान्यंतेर्विजितंचाह।।तेहैस्युरिति।अपराह्णचतु
रइति।कार्तिकादीनित्यर्थः।अन्यत्पूर्ववत्।इंद्रपरहत्युपन्यासनविश्वदेववादिषुत्रिषुपर्वसुप्रतिपादित
मर्थंयजमानानपिक्रमेणयोजयति।सयद्वैश्वदेवानुत्यादिनाब्रह्मणात्रय्याविद्ययावपर्यगृह्णानिति
यदुक्तंतत्सर्वस्यप्रतिकृतिमाह।त्र्यानति।त्रिषुस्थानेषुएतत्त्रिवृतवर्णीयस्याःसात्रेनीवर्णादित्युदाहृत्ये
॥ नच्छद्रानूडी पूनकारस्यचनकारादशःखाविताबामकस्य ... लोमशालली उक्तलक्षणासावक्ष्यमाण
परिवर्तनाह उाचनस्त्रीकार्येत्यर्थः।तत्रशलल्याश्रयीप्रतिरूपत्वमाह।सायुति।साश्वीकापाञ्चेणीशलली
सात्रिवृत्संख्याविशिष्टगुणोपेताचात्रय्याविद्यायाःस्वरूपंयायंलोहितवर्णशामत्रयः ... दुरश्चतद्वेत
त्वेनस्त्रीकार्यः।तत्रशलल्याःत्रयीप्रतिरूपत्वमाह।सायति।साधूवीका।यात्रेनीशललीसात्रिव ॥१८
संख्याविशिष्टगुणोपेतत्वात्त्रय्याविद्यायाःस्वरूपं।लोहितवर्णस्यनमयः ... सब्रह्मणोल
र्नरूपंकथंब्रह्मणोलोहितवर्णत्वमितितंदाह।अग्निहीतियतेब्रह्मशब्दवाच्योऽग्निः।लोहितवर्णोह
वहिनवतितस्माल्लोहितवर्णःसुराब्रह्मणःप्रतिरूपमित्यर्थः।।तनेत्यादि।तेनस्त्रुःरणतयाशललाच

हि २

व १

त्यर्थः।अ... मस्यामृतंप्राप्तिसाधन ... तेपादयति।सूर्यस्यवि
द्धाइत्यर्थः।नचदृष्टातोरोधति।अश्वोअनिधीयात अनस्येत्यश्वात्विधः ... ।अजीशावोन्यारजुद
बृ२ र्थः।तस्माउरस्मीयइति।यस्मात्सूर्यस्यरश्मिभिःप्राणेषुप्रजादहाःतस्मादवकारणात्तेरश्मयः
त्रिलहूर्योतायांत।अतस्तावत्प्रसार्यतेत।सयारथ्यादिनिगमसिद्धे।सयोहितमिति।एवंसूर्यात्मकेमृत्यु अन
नतिक्रम्यपःस्वर्गप्राप्नोतिसचलोकइवतत्रापिपुनस्तेनमार्यते।नवैमृतवै ... प्राप्तिस्तस्येत्यर्थः।कथंते
तस्यमृत्योरतिमोकइति।तत्राह।सयदिति।सायंप्रातरग्निहोत्रेहोमाद्द्वेआहुतीहुयात अतस्तानिश्वतस्रः
पादन्नाग्निःतस्मिन्सूर्यात्मकेमृत्योविषयनूतसतियजमानःप्रतितिष्ठति।सएषसूर्यएनंयजमानंरश्मि
तो(र्द्ध)तिःसचैतंमृत्युमतीत्यमुच्यतेत्यर्थः।एवमग्निहोत्रेमृत्योरतिमुक्तिंप्रतिपाद्य तद्वेदितुःफलमा
तिहेति।एवमग्निहोत्रद्वारेइतरयज्ञेष्वपतिमुक्तिःसिद्धेतिदर्शयति।यथावाइत्यादिनायथास्व
णस्यानीकंमुखंप्रधानं।एवमेवयज्ञानामग्निहोत्रं।येनखलुलक्ष्येनेषुबाणनीकंमुखेन
पएतिप्राप्नोति।तेनसर्वंविषःप्रप्नोति।एवमनीकसंबंधिष्ववदग्निहोत्रसंबद्धाःसार्व
प्र दियज्ञक्रतवस्तद्वारासूर्यात्मकंमृत्युमतिक्रांताइत्यर्थः।एवंमृत्योरतिमुक्तिवदुक्ते
तिमुक्तियमानेनाज्ञातव्येति ... ।अस्य ... पतित्वनाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आमुष्मिकं स्वर्गादिसुखहेतुभूतं सुकृतं कर्म ... तं दीर्घ प्राप्य तत्र यदा
क्रम्यवर्तेत तदा अहोरात्र एव ततोर्वाचीनो भवतः आहारात्रौ नाकौ तत्राह ...
लोकः एतदेव दृष्टान्तमुपपादयति सयथेति रथस्य सं ... उपरिष्टात्तिष्ठन्नधः पर्य
के अर्वाङ्मुखः सन्पश्यन् आवर्तते एवं सूर्यमतिक्रम्य स्थितो विद्वानपि सूर्यमण्डल
उ वर्तमाने अहोरात्रे अर्वाङ्मुखं विलोकत इत्यर्थः न हावल्यादिसुखार्थी होमार्थी मन्त्रमन्
श्रीः।। यां सति शर्वाणती आहवनीयस्य पुरस्तात् परिक्रम्य गार्हपत्याहवनीययोर्मध्य गहे दित्यार्थे
प्राक्स्थिता नी अंतरेण परामीगहा दक्षिणेन वा एवं दक्षिण आहवनीयं परीत्योपविशति यजो
उत्तरस्या इति नावेदेवाऽऽत्यादिसुगमीयदेतद्दक्षिणेन वेति कात्यायनेन विकल्पोक्तेः तद्दूषयति अथय
इति अग्निहोत्रे होमस्यां दिशि द्वारप्रवेशोपायः तथास्वत्तरतः प्रवेशो विहाय गार्हपत्याद
नीययोर्मध्यमनतिक्रम्यैव यो यजमानो दक्षिणस्यां दिशि एवागत्याहवनीयसमीपमाश्रि
... होत्रं प्रवेष्टुमशक्तो बहिरेवावतिष्ठते ... प्राकारपरिहृतस्य प्रासादस्य ...
... मशक्तो बहिरवस्थितो भवति नेद दित्यर्थः अथेन द्विगे ... रोपणस्तु ...
... प्रतिप ... हैत्यादीनां मंडेइति ... हेतु ...

... यजमानमस्मिंषत्ते जनाः ब्रह्मलोकादर्वाचीः ... लोकस्तु न विद्विदस्ति ... तपरस्त्वैदेवेति तत्र ...
राणान्निष्क्रमन्नं।। ।।छ।। ।।चतुर्थं ब्राह्मणं।। ।।छ।। ।।वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतु
रो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः।। छ।। ... ।। इति श्रीमहाराजाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्री
हरिहरनृपाल साम्राज्यधुरंधर सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनश
तपथब्राह्मणे द्वितीयकांडे षष्ठोऽध्यायः।। ।।छ।। ।। समाप्तं द्वितीयं कांडं।। छ।। श्रीः।। ब्रह्मांडं गोस
हस्रं कनकहयतुला पूरुषो स्वर्णगर्भं सप्ताब्धीन् पंचसीरीं त्रिदशतरुलतां धेनुं सौवर्णभूमि
मीः रत्नोर्वी रुक्मवाजिद्विपमहितरथो सायणिः सिंघणार्यो व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधि
महाभूतयुक्तघटं च।। कन्यादिं धन्यजन्मा ललितलवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कापि सीयं
कृपावान् मुक्कूतमजं डोरा ... राजपूज्यः आद्योक्तं प्राग्बुधाद्रिं लवणजमन्नाद्यः शार्करं वार्क्ष
तजार नाद्योरन्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिंघणार्यः।। ।। शिवमस्तु सर्वजगतः परहि
तनिरता भवंतु भूतगणाः।। दोषाः प्रयांतु नाशं सर्वत्र सुखी भवंतु लोकाश्च।। ।। कायेन वा।।
चा मनसेंद्रियैर्वा बुध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात्।। करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नाराय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उरनं ५
१ बिंधिपर

पु० वि० वि० रा०

Indira Gandhi National
Centre for the Arts